Министерство образования и науки РФ

ФГАОУ ВПО «Казанский (Приволжский) федеральный университет»

Институт психологии и образования

Р.Р. Насибуллов

Основы народной педагогики

(Халык педагогикасы нигезләре)

Конспект лекций

Казань-2013

Насибуллов Р.Р.

Основы народной педагогики: Конспект лекций / Р.Р. Насибуллов; Казанский (Приволжский) федеральный университет. – Казань, 2013. – 81 с.

Аннотация

Педагогик эшчәнлекне һөнәр итеп сайлаган кешегә гомумән, халык педагогикасын, аның гореф-гадәтләрен белү бигрәк тә кирәк. Педагогик белемнәре булмаган кеше мәктәпкә килсә, эшкә ничек керешеп китәргә дә белмәячәк. Эше нәтиҗәле булсын өчен, аңа тәрбиянең максатын һәм бурычларын ачык белү зарур. Бары шунда гына аның эшендә тиешле дәрәҗәдә максатка омтылучанлык туачак. Сезнең игътибарга тәкъдим ителә торган лекцияләр курсы да нәкъ менә шуңа хезмәт итәр дип уйлыйм. Курсның электрон версиясе http://bars.kpfu.ru/course/view.php?id=1387

Принято на заседании кафедры методологии обучения и воспитания

Протокол № 9/1 от 07.03.2013

© Казанский федеральный университет

© Насибуллов Р.Р.

Направление подготовки: 050100.62 «Педагогическое образование»: «Родной (татарский) язык и литература и дошкольное образование» (бакалавриат, 1 курс, очное обучение)

Дисциплина: «Основы народной педагогики» (“Халык педагогикасы нигезләре”)

Количество часов: Количество часов: 54 (в т.ч.: 8 ч. – лекции, 10 ч. – практические занятия, 36 ч. – самостоятельная работа); форма контроля - зачет.

Темы: 1. Татар халык педагогикасында тәрбия. 2. Мәгърифәтче Каюм Насыйриның педагогик эшчәнлеге. 3. Мәшһүр Мәгърифәтчеләр. 4. Милләттәшләребез — данлы мәгариф эшлеклеләре.

Ключевые слова: великие мыслители, традиции, воспитание средствами народной педагогики.

Дата начала использования: 1 марта 2013 г.

Автор-составитель: Насибуллов Рамис Рафагатович, доцент кафедры методологии обучения и воспитания Института психологии и образования КФУ, кандидат педагогических наук.

Содержание

Тема 1. Татар халык педагогикасында тәрбия.. 5

1.1. Системалылык, эзлеклелек... 15

1.2. Кабатлау, күнегүләр... 15

1.3. Күзәтүчәнлекне үстерү... 16

1.4. Ата-аналарның роле.. 16

1.5. Вопросы для самоконтроля.. 17

1.6. Задания для практики... 17

1.7. Глоссарий по теме 1... 23

1.8. Использованные информационные ресурсы.. 23

Тема 2. Мәгърифәтче Каюм Насыйриның педагогик эшчәнлеге....................... 24

2.1. Укытучы һәм ата-аналар турында... 49

2.2. Вопросы для самоконтроля.. ……. 56

2.3. Задания для практики... 56

2.4. Глоссарий по теме 2... 56

2.5. Использованные информационные ресурсы.. 57

Тема 3. Мәшһүр Мәгърифәтчеләр.. 57

3.1. Габденнасыйр Курсави.. 62

3.2. Шиһабетдин бине Баһаветдин әл-Мәрҗәни.. 62

3.3. Ризаэтдин Фәхретдин... 63

3.4. Вопросы для самоконтроля.. 67

3.5. Задания для практики... 67

3.6. Глоссарий по теме 3... 68

3.7. Использованные информационные ресурсы.. 68

Тема 4. Милләттәшләребез — данлы мәгариф эшлеклеләре... 69

4.1. Шакирҗан Таһири.. 69

4.2. Мөхетдин Корбангалиев... 74

4.3. Нургали Надиев... 77

4.4. Вопросы для самоконтроля.. 78

4.5. Задания для практики... 79

4.6. Глоссарий по теме 4... 79

4.7. Использованные информационные ресурсы.. 80

Тема 1. *ТАТАР ХАЛЫК ПЕДАГОГИКАСЫНДА ТӘРБИЯ*

Аннотация. Данная тема раскрывает общую характеристику основ народной педагогики.

Ключевые слова. Народная педагогика, семья.

Методические рекомендации по изучению темы.

- Тема содержит лекционную часть, где в разделе «Лекция» имеются общие представления по теме;
- После прохождения предыдущей части, надо выполнить задание «Эссе» и подготовить вопросы по тексту;
- И напоследок есть раздел Обсуждений, где вы можете обсудить разные интересные факты, рассказать о чем-то новом, или же просто спрашивать то, чего не поняли.

Татар халык педагогикасында тәрбия

Халык педагогикасы дип кешеләрнең табигый шартларда күзәтүләр нәтиҗәсендә туплаган тәҗрибәсен киң халык массаларын тәрбияләү һәм белем бирү өчен куллану ысулларын атыйлар.

Аның нигезендә белем һәм тәрбия бирүдә киң халык массаларының тәҗрибә, сәләт һәм осталыкларыннан уңышлы файдалану ята.

Халык педагогикасы, фәнни педагогикадан аермалы буларак, фәкать гади белемнәр суммасын куллана белү осталыгыннан гыйбарәт. Ә фәнни педагогика, халык педагогикасын теоретик яктан тагын да тулыландырып, яшь буынга тәрбия һәм белем бирүнең тулы бер системасын тәшкил итә. Халык педагогикасы белеме фәнни педагогикадан терминологияләр формасының үзенчәлекле булуы белән аерыла, шуңа да карамастан, халык педагогикасы тәрбия һәм укыту процессын билгеләүнең төп нигезе булып тора.

Халык педагогикасын өйрәнгәндә еш кына безгә башка фәннәргә, бигрәк тә фольклор һәм этнография кебек, тәрбия бирүдә мөһим фактик материал бирүче фәннәр һәм чыганакларга мөрәҗәгать итәргә туры килә.

Тәрбияви өлкәдә фольклор әсәрләре аеруча мөһим роль уйный. Шуңа күрә дә яшь буынны тәрбияләү процессында еш кына педагоглар халык авыз иҗатыннан уңышлы файдаланалар. Халык авыз иҗатында халыкның әхлакый идеаллары, хезмәт сөючәнлеге, өлкәннәргә ихтирам, әдәплелек, дуслык, туган илгә булган чиксез мәхәббәте, дөреслек, сафлык кебек сыйфатлары чагылыш таба. Моннан тыш халык педагогикасында белем һәм тәрбия бирү өлкәсендә һәр халыкның аерым, үзләренә генә хас принциплары, өйрәтүнең үзенчәлекләре чагыла. Алар шулай ук халык педагогикасында зур әһәмияткә ия булып торалар.

Халык педагогикасында аның поэзиясе дә киң урын алып тора. Аның гади һәм образлы әсәрләре балалар күңеленә тиз үтеп керә. Халык поэзиясе балалар күңелендә яхшылыкны, игелеклелекне, гаделлекне аңлау, күзаллауга ярдәм итә. Балаларның фантазиясен үстерә, аны тагын да баета. Бу исә үз чиратында, аларда иҗатка омтылыш тудыра. Халык педагогикасын өйрәнгәндә, халык авыз иҗатының аерым бер жанрына гына өстенлек бирү мөмкин түгел. Аларның барысы да үзләренә хас педагогик кыйммәткә ия булып торалар. Халык авыз иҗатының барлык төр жанрларында да халык массаларының педагогик зирәклеге ачык чагыла.

Төрле халыкларның педагогика өлкәсендәге үсешен өйрәнгәндә һәм аларны үзара чагыштырып караганда, барлык халыкларның тәрбия өлкәсендә уртак идеаллары, омтылышлары күзгә нык ташлана. Татар халык педагогикасының демократик үсеше рус, чуваш, башкорт, мари h. б. күрше республикалар халыклар педагогикаларының үсеш юлларына охшаш. Бу, бер яктан, әлеге халыклар белән тыгыз иҗади аралашып яшәүне аңлатса, икенчедән, төрле милләт халыкларының үткәндәге ерак тарихка барып тоташкан тирән дуслык тамырларыннан килә.

Халык педагогикасында яшь буынны тәрбияләүнең күп гасырлык тәҗрибәсе тупланган. Яшьләргә әхлак тәрбиясе бирү өлкәсендә халык гасырлар буе яшәп килгән үзара мөгамәләне чагылдырган нормаларга таянган.

Халык педагогикасында игътибарны җәлеп итәрлек, кызыксындырырлык уңай тәҗрибәләр һәм халыкларның гади әхлак нормалары хәзерге мәктәпләрдә дә яшь буынны тәрбияләү процессында мөһим роль уйный.

Тәрбия эшләрен уңышлы алып бару өчен җирле халыкларның яшьләрне тәрбияләүдә кулланыла торган традицияләренә таяну, аларның гореф-гадәтләренә игътибар бирү зур әһәмияткә ия. Шуның өстенә, балаларга җирле халыкка якын һәм аңлаешлы булган әхлак тәрбиясе бирү тәҗрибәсе ата-аналарның педагогик аңлылыгын үстерүгә дә уңай йогынты ясый.

Әхлак тәрбиясе бирүдә балаларның зурларны ихтирам итүләренә нык игътибар ителә. Яшьләрнең әхлакый принциплары формалашуда гаилә тәрбиясенең роле бик зур. Гүзәллек белән тупаслыкны, яхшы белән ялганны буташтырмау, үзара мөнәсәбәттә ихтирамлылык, ялагайлык, ясалмалылык кебек сыйфатларны аера белү яшь кешене чолгап алган тирәлекнең йогынтысы тәэсирендә бара. Һәр кешедә, аеруча үсмер чакта, үзенә генә хас нечкәлек, эмоциональ сизгерлек, тәэсирләнүчәнлек була. Билгеле, шәхеснең бу сыйфатлары үсешендә, уңай яки кире якка үзгәрешендә аны тәрбияләгән гаилә йогынтысы зур урын алып тора. Татар халык педагогикасында яшьләрдә әхлак тәрбиясе принципларын формалаштыруга, баланы кечкенәдән өлкәннәрне ихтирам итәргә өйрәтүгә

зур игътибар бирелгән. Мәсәлән, кендек әбисе, баланы беренче тапкыр суда коендырганда ук:

Картны күрсәң,

- Бабай,— диген,

Карчыкны күрсәң,

- Әби,— диген,

Яшьне күрсәң,

- Җиңги,— диген,

Тәмле-татлы телле бул!

дип такмаклый торган булган. Бу әйтем аннан соң баланың әти-әнисе тарафыннан күп тапкырлар кабатланган һәм ул сабыйның күңел түренә бик иртә кереп, сеңеп калган. Өлкәннәр яшьтән үк зурларны ихтирам итмәгән баланың үзенә дә начар буласын алар-ның күңелләренә сеңдереп торганнар. Моңа ышандыру өчен экиятләр, мәзәкләр кулланылган.

Балалар кечкенәдән гаделлеккә, игелеклелеккә омтылалар. Алар бу үрнәкләрне өлкәннәрдән күреп кабул итәләр. Әгәр дә өлкәннәр боларның киресен эшләсә, балаларның да шуны ук кабатлавы табигый күренеш. Кешегә нинди мөнәсәбәттә булсаң, үзеңә дә шундый мөнәсәбәттә булырлар. Халык педагогикасында да бу фикер нык үстерелгән.

Балага әхлак тәрбиясе бирү — тәрбиянең төп бурычы. Әхлак тәрбиясе бирүнең нигезендә баланы яхшылыкка өйрәтү, начар эшләрдән кисәтү, нәрсәнең яхшы, нәрсәнең начар икәнлеген белерлек итеп, тәрбияләп үстерү ята. Ата-ананың вазифасы үз бала-ларының кече яшьтән әнә шул принципларны үзләштереп үсүенә, аларның көндәлек күнекмәләренә әйләнүенә ирешүдән гыйбарәт.

Татар халык педагогикасында элек-электән укуга зур игътибар бирелгән. Укыган, белемле кешеләрне олылар хөрмәт иткәннәр. Татар халкында китапка игътибар аеруча зур булган. Крестьян өйләрендә дә китапны тактадан шүрлек ясап, кадерләп шунда саклый торган булганнар. Халкыбыз аң-белемгә багышлап, күп санлы әйтемнәр, мәкальләр иҗат иткән. "Уку — инә белән кое казу", "Беләге юан берне егар, белеме булган меңне егар" мәкальләре әнә шундыйлар.

Күп тапкырлар тикшерү һәм өйрәнүләр нәтиҗәләре, халыкларның кешелекле, әдәпле, кунакчыл булу сыйфатлары аларның характерының асылын чагылдыра. Өлкәннәр элек-электән яшьләрне кунакны каршы алу йолаларына өйрәтә килгәннәр. Татарлар килгән кунакны беркайчан да кунак итмичә, сыйламыйча җибәрмәгәннәр. Гадәттә, килгән кунакны чәй белән сыйлаганнар. Моны татар халык әйтемнәрендә дә еш очратырга була. ("Ачык чырай, такта чәй", "Ачык чырай, якты йөз, ипи белән тоз").

Татар халкы, кунак килер алдыннан, үз хуҗалыгын тәртипкә китерә. Халык мәкалендә дә "Кунак аз утырыр, күп күрер",— диелә. Ихтирам йөзеннән татарлар кунакны капка төбенә чыгып каршы алалар.

Халыкта тагын мөһим мораль таләп булып, коллективны ихтирам итү санала. Кешеләр гасырлар буе авырлыкларны җиңеп чыгуда, табигать көчләренә каршы көрәштә, зур эшләрне башкарганда коллектив көченең өстенлеген күреп яшәгәннәр. Шуңа күрә татар халык педагогикасында өлкәннәр тарафыннан балаларда кече яшьтән үк гаиләдә, күршеләр, авылдашлар һәм хезмәтәшләр белән яхшы мөгамәләдә, дус-тату яшәү үрнәкләре тәрбияләүгә зур әһәмият бирелә. Бу уңайдан "Берлектә көч", "Күмәк күтәрсә, күлне күтәрә", "Ише күпнең көче күп" дигән татар халык мәкальләрен китерергә була.

Халык педагогикасы үз-үзеңне генә яратуга, эгоизмга, кискен каршы чыга. Коллективтан йөз чөергән, үзен башкалардан өстен куйган кеше халык һәм коллектив тарафыннан ихтирам казана алмый. Ялгыз, башка кешеләр белән аралашмыйча, аларның ярдәменнән башка яшәү, гомер итү ифрат авыр булыр иде. Бу хакта татар халкында "Бер карлыгач яз ясамас", "Тауны кәҗә сөзеп җимерә алмый" дигән зирәк мәкальләр юкка гына иҗат ителмәгән.

Башка халыклар педагогикасында киң чагылыш тапкан кебек, татар халык педагогикасында да яшь буынга патриотик тәрбия бирү әхлак тәрбиясе өлкәсендә мөһим чара булып тора.

Туган ил — халыкның бишеге ул. Аның белән кешенең бөтен тормышы, гомере бәйле. Шуңа күрә дә Туган ил — халык өчен бар нәрсәдән дә кадерле, газиз. Моның шулай икәнлеге гасырлар буе телдән телгә, буыннан буынга күчеп килгән халык авыз иҗатында да тирән чагылыш таба. Мәсәлән, "Илем — минем әтием дә, әнием дә", "Үз илем — алтын бишек", "Илнең төтене дә тәмле", "Үз илеңнең эте дә якын" һ. б. Туган илне еш кына әти, әни, бишек кебек йөрәккә, күңелгә иң якын булган кешеләр һәм әйберләр белән чагыштыралар.

Әхлак тәрбиясе бирүдә халык авыз иҗатыннан әйтем һәм мәкальләр аеруча әһәмиятле роль уйный. Алар һәр халыкның гасырлар буе тупланган кыскача әхлак кагыйдәләре булып торалар. Халык авыз иҗатының бу төр жанрларында халыкның яшь буынга, гомумән, хезмәт ияләре массаларына әхлакый тәрбия бирү принциплары тирән чагылыш таба.

Мәкаль һәм әйтемнәр татар халык педагогикасында һәрвакытта да тәрбия өлкәсендә инандыру, ышандыру, гыйбрәт алу ролендә кулланылып килде. Алар халыкның бөеклеген, акыл иясе булуын, зирәклеген күрсәтәләр. Мәсәлән, кешелеклелек, әдәплелек сыйфатларын тәрбияләүгә караган мәкальләрне генә алып карыйк. "Кешене хөрмәтләү —

үзеңне бәяләү", "Олыласаң олыны — олыларлар үзеңне", "Өеңә килгәнгә өйдән үпкә әйтмә", "Бәлешнең төбе, өйнең түре — кунакка", "Сабыр төбе — сары алтын" һ. б.

Тыйнаклык, нәзакәтлелек турында да халыкның зирәк мәкальләре һәм әйтемнәре шактый. "Үзеңне үзең мактама, сине кеше мактасын", "Кешедән көлмәк, үзеңә килмәк" һ. б.

Тәрбиянең иң гади чагылышы — баланың тыңлаулы булуы. Халык элек-электән балаларда әнә шул сыйфатны тәрбияләүгә зур әһәмият биргән. Чөнки тыңлаулы баланы эшкә өйрәтү җиңел, андый балада башка әхлак нормалары да тизрәк формалаша.

Балаларда тыңлаучанлык сыйфатларын ничек булдырырга соң?

Педагогик өйрәнүләр тәҗрибәсе күрсәтүеннән чыгып караганда, баладан ул үти алырлык нәрсәне генә таләп итәргә кирәк. Бу — тыңлаучанлык тәрбияләүнең иң беренче шарты. Икенчесе — бала үзеннән безнең нәрсә таләп итүебезне яхшы аңларга тиеш. Өлкәннәр кушканны үти алса, бала үзе дә куана. Киләчәктә дә шулай булырга тиешлегенә төшенә, аңарда кушканны үтәү теләге тәрбияләнә.

Димәк, тыңлаучанлык белән бергә балада ихтыяр көче дә тәрбияләнә. Ә балада ихтыяр көче ныгысын өчен, өлкәннәр үзләре үрнәк күрсәтергә тиешләр. "Оясында ни күрсә, очканда шуны эшләр" дип, халык гаиләнең ролен юкка гына күтәрми.

Балага белем һәм тәрбия бирү иң кыен, иң четерекле эш. Ул гасырлар буе килгән һәм киләчәктә дә чишелергә тиешле мәңгелек мәсьәлә. Бер генә ата-ана да аннан читтә кала алмый. Шуңа күрә балага дөрес тәрбия бирү ата-ана авторитетына нык бәйләнгән. Ата-ананың авторитеты аларның гражданлык вазифаларын ничек үтәвендә һәм шәхси тормышында, җәмгыятькә мөнәсәбәтендә, үз-үзләрен тотуда ачык чагыла. Чыннан да, әгәр бала алдында ата-ананың авторитеты булса, ул аларның кушканнарын, киңәшләрен сүзсез үти, ата-анага охшарга тырыша. Халык мәкальләрендә юкка гына: "Атасы болан атмаган, улы колан атмас", "Ана сөте белән кермәгәнне тана сөте белән кермәс" дип әйтмиләр.

Сүз дә юк, гаиләдә бала тәрбияләү зур түземлелек, җаваплылык, кайгыртучанлык сорый.

Әти-әниләр генә түгел, өлкәнрәк апалары һәм абыйлары да нәниләрне тәрбияләүдә үзләреннән өлеш кертәләр. "Аганы күреп эне үсәр, апаны күреп сеңел үсәр" дигән мәкаль чынбарлыкны дөрес күрсәтә.

Татар халык педагогикасында өлкән абыйлары турында аеруча горурланып әйтелә. Бу — борынгыдан килгән гадәт. Өлкән туган һәрвакыт үзенең кече туганнарына ярдәм итә, кирәк вакытта саклый да, ягъни башкалардан кыерсыттырмый. Өлкән балалар кечкенәләрне карый беләләр. Бу гадәт аларга шулай кечкенәдән күчә килгән, чөнки әти-әниләре башка хуҗалык эшләре белән шөгыльләнгәндә, кечкенәләрне өлкән балаларына

карарга кушканнар. Бу вазифаларны олырак яшьтәге балалар бер дә авырсынмыйча, шулай булырга тиеш дип башкарганнар. Алар кечкенәләрне карый, еласа — юата, ачыкса — ашата һәм тирбәтеп йоклата белгәннәр. Бу эшләрне алар җиренә җиткереп, үзенә бер осталык белән башкаралар. Өлкән балалар кечкенәләрне үзләренә җәлеп итә беләләр, аларга төрле кызыклы һәм маҗаралы, мавыктыргыч әкиятләр сөйлиләр. Әниләреннән ишеткән бишек җырын җырлап, кечкенә энеләрен яки сеңелләрен тирбәтеп йоклаталар.

Кагыйдә буларак, кечкенә балалар үзләреннән өлкәнрәк апалары яки абыйлары киңәшләренә карусыз буйсыналар, аларны карышмыйча, сүзсез тыңлыйлар.

Шулай итеп, күп гасырлар буе тупланган тормыш тәҗрибәсе нәтиҗәсендә татар халык педагогикасында яшьләргә карата мораль нормалар һәм таләпләр барлыкка килә. Шулай ук аларга әхлак тәрбиясе бирүдә үзенчәлекле методлар һәм алымнар формалаша.

Халык педагогикасында гасырлар буе балалар тәрбияләү һәм аларга белем бирү эшенә бик нык әһәмият бирелеп килгән һәм ул буыннан-буынга шулай дәвам итә.

Халык педагогикасы яшь буынга белем алу, производство, фән һәм сәнгать өлкәсендә иҗади эшчәнлек белән шөгыльләнү, әхлакый камилләшү өчен җирлек тудыручы чараларның башлангыч нигезен тәшкил итә.

Элек мәктәпләрдә системалы белем алудан мәхрүм ителгән киң хезмәт ияләре массалары балаларының рухи үсеше халык тәҗрибәсе нәтиҗәсендә генә тормышка ашырылды.

Халык элек-электән кешелек тормышында белемнең зур роль тотканын тирәнтен аңлаган. Белем яхшы тормыш өчен көрәшне җиңеләйтүче зур көчкә ия. Моның шулай икәнлеге татар халык авыз иҗатында да киң чагылыш тапкан. Мәсәлән, "Беләге юан берне егар, белеме булган меңне егар", "Белемле үлмәс, белемсез көн күрмәс" һ. б.

Халык гыйлем һәм мәдәният өлкәсендә укуның, белем алуның әһәмиятен тирәнтен төшенә: "Укыган ил төзер, укымаган ил бозар", "Гыйлемлелек — нур, наданлык — хур" һ. б.

Халык фәнне, гыйлемне барлык байлыклардан да югары бәяли. Мәсәлән, бер әкиятнең герое әтисе биргән бөтен акчасын уку, белем алу өчен тотып бетерә. Ә әтисе акчаны сәүдә эшләре башлап җибәрү өчен биргән була. Герой үз чоры өчен зур белем ала, укырга, язарга өйрәнә, шахмат һәм скрипкада яхшы уйнауга ирешә. Уку аңа тора-бара халыкның тирән ихтирамын яулауга, танылган кеше булырга, дәрәҗәле исем алырга ярдәм иткән.

Фәкать укуга, аң-белемгә омтылган кеше генә тормышта дөрес юлны таба. "Алтынга омтылган — югалган, акылга омтылган — юл алган", "Алтынга ия булган — хур булган, акылга ия булган — зур булган" һ. б.

Байлык артыннан куган кеше исә зур гыйлемгә ия була алмый: "Алтынга исе киткән, акылыннан читкә киткән", "Белем малдан кадерле" һ. б.

Халык бик күптәннән барлык балаларның да мәктәп-мәдрәсәләрдә укып белем алулары хакында хыялланган. Халыкның балаларга гомуми белем бирү хыялы "Саран һәм юмарт" әкиятендә ачык чагыла. Юмарт шәһәрдә иң атаклы, күренекле кешегә әйләнеп, барлык балаларны да укыта, аларга белем бирә. Мәктәпләр, остаханәләр ача, аларда балалар белән оста мастерлар, акыллы, зирәк кешеләр шөгыльләнә.

Татар халкы кешенең акылын һәм зирәклеген югары бәяли. Татар халык әкиятләрендә иҗтимагый-сәяси әһәмиятле булган мәсьәләләрне хәл иткәндә дәүләт идарәчеләренең халыкка мөрәҗәгать итүе очраклы гына түгел. Сүз дә юк, дәүләт эшләрендә катнашу теләге халыкның хыялында гына була. Чынлыкта исә, дәүләт башлыклары халык фикере белән һич тә исәпләшеп тормаганнар. Шуңа да карамастан, халыкның коллектив аңын, фикерен хезмәт ияләренең тәҗрибәсен, белемен куллану үз вакытында акрынлап үсә, көчәя барган. Кайбер әкиятләрдә патшалар һәм хан-нар, акыллы, зирәк көрәштәшләре хакына үзләренең тәхетләреннән баш тартканнар. Бу, бер яктан, халыкның гадел дәүләт башлыклары турындагы хыялын чагылдырса, икенче яктан, барысын да булдыра, эшли ала торган зирәк акылның җиңеп чыгуына ышануын күрсәтә.

Барлык татар халык әкиятләрендә һәрвакытта да җиңеп чыгучы уңай геройларның тапкырлык, зирәклек, акыллылык, уйлап табучанлык сыйфатлары мактала. "Диюләрне җиңгән", "Дутан батыр", "Әйгали батыр", "Корчаңгы тай", "Камыр батыр", "Гөлнәзек" һ. б. әкиятләрдәге геройлар һәрвакытта да үзләренең иң көчле дошманнарын акыл һәм тапкырлык белән җиңеп чыгалар.

Халык әдәпсезлек һәм наданлыкны өнәмәгән, аннан ачы көлгән. Түбәндәге мәкальләр бу фикерне тагын да ачыграк чагылдыра:"Сукыр тавыкка бар да бодай", "Надан белән бәхәсләшү — үзе наданлык билгесе", "Надан белән сукыр, икесе бер", "Наданга тик тору җавап", "Наданның белгәне — белмим" һ. б. Андый кешенең башка кешеләргә ярдәм итүе үтә чикләнгән, ягъни ул башкаларга бер файда да китерми, китерә дә алмый. Шуңа күрә дә халык: "Арпа-көрпә аш булмый, надан кеше баш булмый", "Надан кешенең өйрәнәсе килмәс, өйрәтәсе килер", "Надан сукырдан яман", ди.

Халык педагогикасы мирасының әһәмияте кыймммәте ир-балалардан да, кыз балалардан да бер үк төрле акыл тәрбиясе таләп ителүдә. Хатын-кызларны күздә тотып, халыкта: "Матурлык туйда кирәк, акыл көн дә кирәк",— диләр. Кайбер татар халык әкиятләрендә кызларның акыл һәм зирәклек, тапкырлык ягыннан батырларга бирешмәве һәм хәтта кайчагында бу яклары белән алардан өстен чыгулары турында әйтелә. "Акыллы кыз" әкиятенең герое Мәгъфүрә падишаһның малае Абдулладан акыллырак булып чыга.

Шуңа күрә патша малаен акыллы, тапкыр, зирәк Мәгъфүрәгә өйләндерә. Моның белән генә чикләнмичә, үзенең патшалыгы белән идарә итүне дә аңгыра малаена түгел, ә зирәк Мәгъфүрәгә калдыра. Татар халык әкиятләрендә шундый сюжет киң таралган: зирәк кыз үзенең булачак киявенең акылын, тапкырлыгын, зирәклеген тикшереп, сынап карый. Бу сынауны уңышлы үткән егетләр зирәк кызның күңелен генә яулап калмаганнар, шул ук вакытта үз халкының тирән ихтирамын да яулаганнар.

Җитәштерүчән хезмәт нәтиҗәсендә кешедә файдалы фәнни белем һәм хезмәт тәҗрибәсе туплана. Ул яшь буынга күчә бара һәм мәктәпләрдә дәвам иттерелә, тагын да камилләштерелә һәм үстерелә. Бу өлкәдә халык педагогикасының да роле зур. Халык үзенең табигать һәм җәмгыять турындагы белемнәрен фән һәм әдәбиятка нигез салуга чыганак булган халык авыз иҗатында киң чагылдырган.

Халык өйрәтүенең эчтәлеген табигать, туган җир һәм аның байлыклары, хайваннар дөньясы турындагы белемнәрнең бергә тупланып бирелүе тәшкил итә. Анда халыкның астрономия, тарих, медицина һ. б. өлкәләрдә күзәтүләре, табигатьне танып белү сәләтләре, шул өлкәдәге белем һәм тәҗрибәләре чагыла.

Татар халык мәкаль һәм әйтемнәрендә авыл хуҗалыгы эшләре буенча тирән, мәгънәле файдалы киңәшләр, зирәк фикерләр әйтелгән. Мәсәлән, "Игенеңне яшел урма, урагыңның теше сынар", "Көзге ашлыкны көлгә чәч — язгы ашлыкны бозга чәч", "Ни чәчсәң, шуны урырсың", "Сабанда сайрашмасаң, ындырда ыңгырашырсың" һ. б. Күп кенә татар халык әкиятләрендә дә халыкның игенчелек өлкәсендәге гасырлар дәвамында тупланган белем һәм тәҗрибәләре турында сөйләнә.

Яшүсмерләр крестьян хуҗалыгында өлкәннәрдән зоотехника һәм ветеринария белемнәре дә үзләштергәннәр. Алар теге яки бу хайванның күпме файда биргәнен, нинди үрчем алу мөмкинлеген яхшы чамалаганнар. Хайваннар авырып киткәндә, аларны җиренә җиткереп, өлкәннәр тәҗрибәсеннән чыгып дәвалаганнар. Күп кенә авторлар үзләренең әсәрләрендә һәм хезмәтләрендә татарларда күп кенә ат докторлары булуы хакында бәян итәләр. Аларның хезмәтеннән хәтта татарлар белән күрше яшәгән башка милләт халыкларының да бик теләп файдаланулары билгеле. Кызганычка каршы, татар халкының халык ветеринариясе өлкәсендәге тәҗрибәсе, казанышлары өйрәнелмәгән. Шулай да, халыкның зоотехник белеменнән чыгып, атның тешләренә, сыерның мөгезендәге билгеләренә карап, аларның яшьләрен билгеләү тәҗрибәсе киң таралган. Тавык оясында маяга һәрвакыт бер йомырка калдырырга кирәклеге дә халыкка мәгълүм. Ул тавыкның йомырканы төрле урынга салмыйча, гел бер ояга гына салуын тәэмин итә.

Халык педагогикасында кешеләрнең хайваннар, җәнлекләр, кошлар, балыклар һәм бөҗәкләрнең характерларын, аларның файдалы һәм зарарлары якларын күзәтүләре, йорт

хайваннарын дәвалавы, аларны тәрбияләве, бөҗәкләргә, кимерүчеләргә һәм ерткыч җәнлекләргә каршы көрәше зур урын алып тора. Халыкның һава торышы турында озак еллар буена күзәтүләрдән чыгып тупланган, ышандырырлык сынамышлары да бар.

Мәсәлән, аяз һаваны белдерүче билгеләр: "Кояш батканда болыт кызара", "Көндез җил, кич тын була", "Төтен туры булып югары күтәрелә", "Ай көмеш төсендә, бик якты була", "Чыпчыклар оя ясый".

Яңгырлы һаваны белдергән билгеләр: "Кояш чыкканда болыт кызара", "Ай тирәсендә зур түгәрәк хасил була", "Төтен түбән төшә", "Кошлар түбәннән оча", "Чебиләр бер урынга җыела".

Ел фасыллары буенча күзәтелгән билгеләр: "Кыш карсыз булса, җәй ярлы була", "Кышкы көннәр җәйне әйтер, җәйге көннәр җайны әйтер".

Халык тәҗрибәсе нәтиҗәсендә, балаларда саннар белән эш итүнең эзлекле күнекмәләре барлыкка килә. Халык тудырган математик мәсьәләләрнең күпчелеге балаларда аналогик фикер йөртүне сорый, зирәклекне, тапкырлыкны үстерүгә юнәлдерелгән.

Татар халык педагогикасында математик белем һәм хисаплау алымнарын, ысулларын балаларның аңына математик табышмаклар аша җиткерү, сеңдерү киң таралган. Сыер, кәҗә, сарык, аларның аяклары, мөгезләре, колаклары турындагы табышмаклар математик хисаплауга, аңны үстерүгә юнәлдерелгәннәр. Мәсәлән, атка атланган җайдак турындагы табышмак: "Ике башлы, алты аяклы, егерме тырнаклы, дүрт тояклы".

Телдән хисаплау күнегүләре өчен генә хезмәт иткән табышмаклар да бар. Микъдар санын күзаллауны һәм ел, ай, атна, көн турын-дагы белемнәрне үзләштерү шулай ук математик табышмаклар аша башкарыла: "Унике йолдыз, бер ай", "Бер өянкедә унике ботак", "Һәр яфракның бер ягы кара, бер ягы ак" һ. б.

Яшь буынга тапшырылып килгән, кеше һәм кешелек җәмгыяте турындагы белемнәр тулы бер комплекска ия. Ул үз эченә туган тел, тарих, халык фәлсәфәсе, эстетика, педагогика һәм психология турында төрле мәгълүматларны ала.

Сөйләм теленә ия булу балага тапшырылып килә торган белемнәрне үзләштерүдә төп нигез булып тора. Туган тел аша яшь буынга халыкның бай рухи мәдәнияте, аның дөньяны танып белүе, идеаллары, халыкның озак еллар буе тупланган белеме һәм тормыш тәҗрибәсе тапшырыла. Туган тел балаларга укыту-тәрбия бирүдә, аларда әхлак нормаларының формалашуында мөһим чара булып тора.

Балаларның тел байлыкларын үстерүдә аларга әниләренең сөйләгән әкиятләре, бишек җырлары зур әһәмияткә ия. Аналар балалар белән әле аларның телләре ачылганчы

ук сөйләшә башлыйлар. Моның әһәмияте шунда, балалар әниләренә охшарга тырышалар, сүзләрне һәм фразаларны отып калалар. Балаларның тел һәм акыл үсешедә балалар фольклоры да шулай ук зур роль уйный.

Татар халык педагогикасы тәҗрибәсендә балаларның сөйләм телендәге логопедик җитешсезлекләрне (сакаулыкны, тотлыгуны) бетерү өлкәсендә халык тәҗрибәсе нәтиҗәсендә тупланган белемнәрне куллану уңышлы нәтиҗәләр бирә. Бу кимчелекләрне бетерү максатыннан халык педагогикасында тизәйткечләрдән файдаланалар. Кече яшьтәге балалар бигрәк тә к, г, р, ж, авазларын авырдан әйтәләр. Тизәйткечләрдә күбесенчә менә шул авазлар катнаша да инде.

Логопедик максаттан чыгып, балалар белән күп авазлар катнашкан озын сүзләрне кызу-кызу әйтү күнегүләрен башкарырга кирәк. Балаларны хезмәт шартларында тәрбияләү күпкә нәтиҗәлерәк. Әлеге тизәйткечләрнең күпчелегенең хезмәт процессында тууын ассызыклап үтәргә кирәк.

Балаларның сөйләм телен үстерүдә шулай ук сәхнәләштерелгән күп кенә балалар уеннары да зур роль уйный. Үзләре башкарган драма уеннарында балалар, рольләр буенча, нинди дә булса персонаж буларак катнашалар. Мәсәлән, "Кабак", "Алырмын кош", "Аксак мәче", "Аксак төлке", "Тел алыш", "Почмак алыш" һ. б.

Балаларның рольләр буенча кара-каршы сөйләшүләре дидактик яктан да югары бәяләнә. Алар аерым бер конкрет персонажны, аңа охшатып уйнарга тырышалар. Күп кенә башлангыч белем бирү методистлары, педагоглары һәм хәзерге мәктәп тәҗрибәсе шулай ук бу методка зур игътибар бирә.

Сәхнәләштерелгән уеннарда персонаж исеменнән сөйләү хәтерләү сәләтен яхшыртуга, акылны камилләштерүгә, сөйләм телен үстерүдә, сәнгатьлелеккә ирешүдә мөһим чара булып тора һәм бу өлкәләрдәге күнекмәләрне ныгыта.

Халык авыз иҗаты — ул халыкның телдән тарихи елъязмасы. "Рус-француз сугышы бәете", "Япон сугышы бәете" һ. б. бәетләрдә татар халкының туган иленә, халкына булган тирән патриотик хисләре турында әйтелә. Аларда аерым шәхесләргә, тарихи вакый-галарга халык тарафыннан характеристика бирелә.

Халыкның күп буыннар тарафыннан гасырлар буе тупланып килгән тормыштагы зирәклеге, тапкырлыгы халык өйрәтүенең эчтәлеген баеталар, тулыландыралар. Педагогик әһәмияткә ия булган татар халык әкиятләрендә, мәкальләрендә, әйтемнәрендә, җырла-рында, табышмакларында, бәетләрендә һәм легендаларында халык-ның дөньяга карашы чагылдырыла.

* * *

Кайбер дидактик принципларның әһәмиятен аңлауда халык педагогикасы зур уңышларга ирешкән.

Системалылык, эзлеклелек.

Укыту-өйрәтүдә ашыгырга кирәкмәгәнен, укытуда һәркемнең аңына барып җитәрлек эзлеклелекне сакларга кирәклеген халык яхшы аңлаган. "Көчең җитмәгән ташка тотынма", "Барын да эшлим дигән берен дә эшли алмас", "Берьюлы күпкә кулың сүзсаң, берсен дә тоталмассың", "Күпне кочаклаган аз учлар" һ. б. татар халык мәкальләрендә дә шул хакта сүз бара.

Күп кенә халык мәкальләре уку, белем алу өлкәсендә системалылыкның мөһим шарт булуы хакында искәртәләр. Мәсәлән, "Аз белмәгән, күп белмәс", "Әкрен барган ерак барыр, йөгергән артта калыр", "Тырышкан тамчы ташны тишкән" һ. б.

Күрсәтмәлелек.

Белем үзләштерүдә күрсәтмәлелек һәм шәхси тәҗрибәнең әһәмияте бәя биреп бетергесез мөһим чараларның берсе. "Күпне күргән күп белер", "Ышанма кеше сүзенә, ышан үз күзеңә", "Бер тапкыр күрү ике тапкыр ишетүдән яхшырак" һ. б. Бу мәкальләр күрсәтмәлелек принцибының балаларны укыту процессында һәм, гомумән, дөньяны танып белү процессында зур әһәмияткә ия икәнлеген раслыйлар. Тирән белем үзләштерүдә кешедән аңлы эшчәнлек һәм активлык таләп ителә. Бу хакта балаларга: "Укыдым дип әйтмә, аңладым дип әйт",— диләр. Укучыларның мөстәкыйль фикерләренә тиешле нәтиҗә ясалырга тиеш: "Кеше акылын ишет, үз акылың белән эш ит". Халык педагогикасындагы кеше яшь вакытта гына түгел, ә үзенең бөтен гомере буе яңадан-яңа белемнәрне үзләштерергә, аларны үзенең тормыш тәҗрибәсендә куллана белергә тиеш дигән фикер зур кыйммәткә ия. "Мең ел яшә, мең ел өйрән", "Җиде йортның телен бел, җиде төрле белем бел", "Бер савыт та күләменнән артыкны сыйдырмый, гыйлем савыты гына күпме салсаң да киңәя бара", "Гыйлем күп — гомер кыска" һ. б.

Кабатлау, күнегүләр.

Тирән, ныклы белем үзләштерүгә кабатлау һәм күнегүләр нәтиҗәсендә ирешелә. "Чәйнәмәсәң йота алмассың", "Ун кат укы, бер кат яз". Бу өлкәдә балаларның хәтер культурасына аеруча зур игътибар бирелә. Күпчелек балалар уеннары шактый катлаулы кагыйдәләрне, җыр текстларын истә калдырырга, хәтерле ныгытырга, яхшыртырга ярдәм итәләр. Кече яшьтәге балала аларны өлкәнрәкләрнең уеннарын күзәткәндә күңелләренә сеңдереп, хәтерләп калалар. Ишетү, истә калдыру һәм әкият сөйләү шулай ук хәтер ныклыгын үстерә, аны камилләштерә. Халык педагогикасында балаларның сөйләмен, хәтерен яхшырту өчен кулланыла торган һәм истә калдыру максатыннан иҗат ителгән

шактый озын шигъри хикәяләр бар. Хәтердә калдыру культурасы уеннар вакытында үстерелә һәм камилләштерелә.

Акыл тәрбиясе өлкәсендә башка ысуллар һәм методлар да киң кулланыла. Танып белүгә корылган уеннар, күзәтүләр, кабатлау күнегүләре, балаларның укуга аңлы карашын үстерү ысуллары һ. б. уңышлы кулланыла.

Күзәтүчәнлекне үстерү.

Баланың күзәтүчәнлек сәләте аларның көндәлек тормыш нәтиҗәсендә үсә. Әйтик, "нинди агач җилсез шаулый" (усак) кебек табышмаклар яшьләрдә күзәтү культурасын үстерүгә ярдәм итәләр. Күп кенә татар халык әкиятләренең ахыры шаяру, уйдырма характерында бетә. Алар шулай ук балаларны күзәтүчәнлеккә, игътибарлылыкка һәм мөмкин булган реаль вакыйгаларны уйдырмалардан аера белергә өйрәтә.

Татар халык педагогикасында зирәклекне чуалткычлар ярдәмендә ныгытулар да практикага кертелгән. Чуалткычлар балаларның сөйләм телен, аларның уйлау сәләтен үстереп, баетып кына калмыйлар, ә бәлки әсәрдә нәрсәнең реаль чынбарлык, нәрсәнең уйдырма икәнен аера белергә дә өйрәтәләр. Алар балаларның игътибарын тиз арада төрле күренешләргә юнәлдереп, киеренке шартларда тиз генә уйларга мәҗбүр итәләр. Чуалткычлар акыл, уйлау сәләтен, күзәтүчәнлекне үстерүдә аеруча зур әһәмияткә ия. Монда бер предметның билгеләре икенче әйберләргә күчә.

Чуалткычлар балаларны ана телендәге синонимнар һәм антонимнарның үзенчәлекләрен төшенергә, аларны урынлы куллана белергә өйрәтәләр, уйлау сәләтләрен үстерәләр (анализ ясау, ча-гыштыру, каршы кую һ. б.).

Ата-аналарның роле.

Балаларга акыл тәрбиясе бирүдә ата-аналар һәм гаиләдәге башка өлкән кешеләр зур роль уйный. Күп кенә татар халык әкиятләре, тормыш иткән зирәк картлар вакыты җитеп, үзләре үлгәндә, үзләренең тормыш тәҗрибәләрен, белемнәрен балаларына васыять итеп әйтеп, тапшырып калулары белән башланып китә. Тылсымлы әкиятләрдә, гадәттә, атасы, мирас итеп үз улларына кылычын һәм нинди дә булса берәр тылсымлы әйберен биреп калдыра. Әтисеннән әлеге мирасны кабул итеп алган һәм аталарының зирәк киңәшләрен истә тоткан уллары тормышта һәм көрәштә зур уңышларга ирешкәннәр. Ә этиләренең һәм аксакалларның зирәк киңәшләрен тотмаган угыллар һәрвакыт тормышта һәм көрәштә уңышсызлыкка очраганнар, халык аларны үткен тәнкыйтьләгән.

Гомумән, әкиятләр үзләреннән-үзләре өлкәннәрнең күпьеллык тормыш тәҗрибәләрен яшь буынга тапшыру чарасы булып торалар. "Зирәк карт", "Мәгънәле кыз", "Уңган егет", "Тапкыр кыз”, "Карт белән ялкау егет" һ. б. әкиятләрдә яшьләргә белем бирү өлкәсендә зур әһәмияткә ия булган күп кенә файдалы киңәшләр әйтелә.

Әкиятнең төп герое, бернинди кара көч тә җиңә алмый торган уңай герое — халык үзе. Ул һәр экияттә диярлек исемсез герой сыйфатында яки таз малай, хезмәтче, уңган кыз образларында катнашып, тормышның әшәке якларын, халыкка карата начарлык кылучы тискәре геройларны, явыз патшаларны һәм яшәргә комачаулык итүче һәртөрле кара көчләрне аяусыз рәвештә камчылый, күпчелек очракта исә бөтенләй юк итә.

Халык экиятләрендә хезмәт ияләренең сөекле, уңай образлары барлык караңгы көчләргә каршы, дөреслек, гаделлекне өскә чыгару, кимсетелгәннәрне яклау, явызлыкны, җәберне җиңү өчен көрәшәләр. Татар халык экиятләрендә Алдар таз, Шомбай, хезмәтчеләр һәм ярлы егетләр, хезмәт ияләренең тормыш тәҗрибәсенә, акыл байлыгына таянып, табигатьнең гади халыкка яшәргә уңайсызлаучы, комачаулаучы һәртөрле һәлакәтен, стихиясен, шулай ук кешеләрнең чын дошманнарын, башкалар хезмәте исәбенә яшәүче соры кортларны һәрвакыт җиңеп чыгалар. Бу көрәшләрдә халыкның батырлыгы, тапкырлыгы, зирәклеге, нинди генә кыенлыклар алдында да тез чүкмәслек булып чыгуы гәүдәләнә.

Вопросы для самоконтроля.

1. Каковы источники и тенденции развития гуманистических традиций народной педагогики?

2. Традиция – закон диалектической преемственности. Плюрализм позиций в исследовании проблем народной педагогики.

3. В чем заключается общечеловеческое в традициях народной педагогики?

Задания для практики.

Назовите и раскройте суть гуманистических традиций.

Разработайте универсальный этический кодекс студенческой группы на основе правил народной педагогики.

Эстетическое начало в народной обрядности. Покажите это на примерах различных обрядов.

Методические рекомендации по написанию эссе

Введение

Эссе от французского "essai", англ. "essay", "assay" - попытка, проба, очерк; от латинского "exagium" - взвешивание. Создателем жанра эссе считается М.Монтень ("Опыты", 1580 г.). Это прозаическое сочинение - рассуждение небольшого объема со свободной композицией. Жанр критики и публицистики, свободная трактовка какой-либо проблемы. Эссе выражает индивидуальные впечатления и соображения по конкретному поводу или вопросу и заведомо не претендует на определяющую или исчерпывающую трактовку предмета. Как правило, эссе предполагает новое, субъективно окрашенное слово о чем-

либо и может иметь философский, историко-биографический, публицистический, литературно-критический, научно-популярный, беллетристический характер. Эссе студента - это самостоятельная письменная работа **на тему, предложенную преподавателем (тема может быть предложена и студентом, но обязательно должна быть согласована с преподавателем). Цель эссе состоит в развитии навыков самостоятельного творческого мышления и письменного изложения собственных мыслей.** Писать эссе чрезвычайно полезно, поскольку это позволяет автору научиться четко и грамотно формулировать мысли, структурировать информацию, использовать основные категории анализа, выделять причинно-следственные связи, иллюстрировать понятия соответствующими примерами, аргументировать свои выводы; овладеть научным стилем речи. Эссе должно содержать: четкое изложение сути поставленной проблемы, включать самостоятельно проведенный анализ этой проблемы с использованием концепций и аналитического инструментария, рассматриваемого в рамках дисциплины, выводы, обобщающие авторскую позицию по поставленной проблеме. В зависимости от специфики дисциплины формы эссе могут значительно дифференцироваться. В некоторых случаях это может быть анализ имеющихся статистических данных по изучаемой проблеме, анализ материалов из средств массовой информации и использованием изучаемых моделей, подробный разбор предложенной задачи с развернутыми мнениями, подбор и детальный анализ примеров, иллюстрирующих проблему и т.д.

Тема эссе

Тема не должна инициировать изложение лишь определений понятий, ее цель — побуждать к размышлению. Тема эссе должна содержать в себе вопрос, проблему, мотивировать на размышление.

Построение эссе

Построение эссе - это ответ на вопрос или раскрытие темы, которое основано на классической системе доказательств.

Структура эссе:

Титульный лист

Введение - суть и обоснование выбора данной темы, состоит из ряда компонентов, связанных логически и стилистически; На этом этапе очень важно правильно **сформулировать вопрос, на который вы собираетесь найти ответ в ходе своего исследования.** При работе над введением могут помочь ответы на следующие вопросы: «Надо ли давать определения терминам, прозвучавшим в теме эссе?»,«Почему тема, которую я раскрываю, является важной в настоящий момент?», «Какие понятия

будут вовлечены в мои рассуждения по теме?»,« Могу ли я разделить тему на несколько более мелких подтем?».

Основная часть - теоретические основы выбранной проблемы и изложение основного вопроса. Данная часть предполагает развитие аргументации и анализа, а также обоснование их, исходя из имеющихся данных, других аргументов и позиций по этому вопросу. В этом заключается основное содержание эссе и это представляет собой главную трудность. Поэтому важное значение имеют подзаголовки, на основе которых осуществляется структурирование аргументации; именно здесь необходимо обосновать (логически, используя данные или строгие рассуждения) предлагаемую аргументацию/анализ. Там, где это необходимо, в качестве аналитического инструмента можно использовать графики, диаграммы и таблицы. В зависимости от поставленного вопроса анализ проводится на основе следующих категорий: Причина — следствие, общее — особенное, форма — содержание, часть — целое, Постоянство — изменчивость. В процессе построения эссе необходимо помнить, что один параграф должен содержать только одно утверждение и соответствующее доказательство, подкрепленное графическим и иллюстративным материалом. Следовательно, наполняя содержанием разделы аргументацией (соответствующей подзаголовкам), необходимо в пределах параграфа ограничить себя рассмотрением одной главной мысли. Хорошо проверенный (и для большинства — совершено необходимый) способ построения любого эссе — использование подзаголовков для обозначения ключевых моментов аргументированного изложения: это помогает посмотреть на то, что предполагается сделать (и ответить на вопрос, хорош ли замысел). Такой подход поможет следовать точно определенной цели в данном исследовании. Эффективное использование подзаголовков - не только обозначение основных пунктов, которые необходимо осветить. Их последовательность может также свидетельствовать о наличии или отсутствии логичности в освещении темы.

Заключение - обобщения и аргументированные выводы по теме с указанием области ее применения и т.д. Подытоживает эссе или еще раз вносит пояснения, подкрепляет смысл и значение изложенного в основной части. Методы, рекомендуемые для составления заключения: повторение, иллюстрация, цитата, впечатляющее утверждение. Заключение может содержать такой очень важный, дополняющий эссе элемент, как указание на применение (импликацию) исследования, не исключая взаимосвязи с другими проблемами.

Структура аппарата доказательств, необходимых для написания эссе

Доказательство - это совокупность логических приемов обоснования истинности какого-либо суждения с помощью других истинных и связанных с ним суждений. Оно связано с

убеждением, но не тождественно ему: аргументация или доказательство должны основываться на данных науки и общественно-исторической практики, убеждения же могут быть основаны на предрассудках, неосведомленности людей в вопросах экономики и политики, видимости доказательности. Другими словами, доказательство или аргументация - это рассуждение, использующее факты, истинные суждения, научные данные и убеждающее нас в истинности того, о чем идет речь. Структура любого доказательства включает в себя три составляющие: тезис, аргументы и выводы или оценочные суждения. **Тезис**— это положение (суждение), которое требуется доказать. **Аргументы** — это категории, которыми пользуются при доказательстве истинности тезиса. **Вывод** — это мнение, основанное на анализе фактов. **Оценочные суждения** — это мнения, основанные на наших убеждениях, верованиях или взглядах. **Аргументы** обычно делятся на следующие группы:

1. **Удостоверенные факты** — фактический материал (или статистические данные). Факты — это питательная среда для выяснения тенденций, а на их основании - законов в различных областях знаний, поэтому мы часто иллюстрируем действие законов на основе фактических данных.
2. **Определения** в процессе аргументации используются как описание понятий, связанных с тезисом.
3. **Законы** науки и ранее доказанные теоремы тоже могут использоваться как аргументы доказательства.

Виды связей в доказательстве

Для того чтобы расположить тезисы и аргументы в логической последовательности, необходимо знать способы их взаимосвязи. Связь предполагает взаимодействие тезиса и аргумента и может быть прямой, косвенной и разделительной. Прямое доказательство — доказательство, при котором истинность тезиса непосредственно обосновывается аргументом. Например: мы не должны идти на занятия, так как сегодня воскресенье. Метод прямого доказательства можно применять, используя технику индукции, дедукции, аналогии и причинно-следственных связей. Индукция — процесс, в результате которого мы приходим к выводам, базирующимся на фактах. Мы движемся в своих рассуждениях от частного к общему, от предположения к утверждению. Общее правило индукции гласит: чем больше фактов, тем убедительнее аргументация. Дедукция — процесс рассуждения от общего к частному, в котором вывод обычно строится с опорой на две предпосылки, одна из которых носит более общий характер. Например, *все люди, ставящие перед собой ясные цели и сохраняющие присутствие духа во время критических ситуаций, являются великими лидерами. По свидетельству*

многочисленных современников, такими качествами обладал А. Линкольн - один из самых ярких лидеров в истории Америки. Аналогия - способ рассуждений, построенный на сравнении. Аналогия предполагает, что если объекты Л и Б схожи по нескольким направлениям, то они должны иметь одинаковые свойства. Необходимо помнить о некоторых особенностях данного вида аргументации: направления сравнения должны касаться наиболее значительных черт двух сравниваемых объектов, иначе можно прийти к совершенно абсурдному выводу. Причинно-следственная аргументация - аргументация с помощью объяснения причин того или иного явления (очень часто явлений, находящихся во взаимозависимости).

Требования к фактическим данным и другим источникам

При написании эссе чрезвычайно важно то, как используются эмпирические данные и другие источники (особенно качество чтения). Все (фактические) данные соотносятся с конкретным временем и местом, поэтому прежде, чем их использовать, необходимо убедится в том, что они соответствуют необходимому для исследований времени и месту. Соответствующая спецификация данных по времени и месту — один из способов, который может предотвратить чрезмерное обобщение, результатом которого может, например, стать предположение о том, что все страны по некоторым важным аспектам одинаковы (если вы так полагаете, тогда это должно быть доказано, а не быть голословным утверждением). Всегда можно избежать чрезмерного обобщения, если помнить, что в рамках эссе используемые данные являются иллюстративным материалом, а не заключительным актом, т.е. они подтверждают аргументы и рассуждения и свидетельствуют о том, что автор умеет использовать данные должным образом. Нельзя забывать также, что данные, касающиеся спорных вопросов, всегда подвергаются сомнению. От автора не ждут определенного или окончательного ответа. Необходимо понять сущность фактического материала, связанного с этим вопросом (соответствующие индикаторы? насколько надежны данные для построения таких индикаторов? к какому заключению можно прийти на основании имеющихся данных и индикаторов относительно причин и следствий? и т.д.), и продемонстрировать это в эссе. Нельзя ссылаться на работы, которые автор эссе не читал сам.

Как подготовить и написать эссе?

Качество любого эссе зависит от трех взаимосвязанных составляющих, таких как:

- исходный материал, который будет использован (конспекты прочитанной литературы, лекций, записи результатов дискуссий, собственные соображения и накопленный опыт по данной проблеме);

- качество обработки имеющегося исходного материала (его организация, аргументация и доводы);
- аргументация (насколько точно она соотносится с поднятыми в эссе проблемами).

Процесс написания эссе можно разбить на несколько стадий: обдумывание — планирование — написание — проверка — правка. **Планирование** — определение цели, основных идей, источников информации, сроков окончания и представления работы. **Цель** должна определять действия. **Идеи**, как и цели, могут быть конкретными и общими, более абстрактными. Мысли, чувства, взгляды и представления могут быть выражены в форме аналогий, ассоциации, предположений, рассуждений, суждений, аргументов, доводов и т.д. Аналогии — выявление идеи и создание представлений, связь элементов значений. Ассоциации — отражение взаимосвязей предметов и явлений действительности в форме закономерной связи между нервно — психическими явлениями (в ответ на тот или иной словесный стимул выдать« первую пришедшую в голову» реакцию). Предположения — утверждение, не подтвержденное никакими доказательствами. Рассуждения — формулировка и доказательство мнений. Аргументация - ряд связанных между собой суждений, которые высказываются для того, чтобы убедить читателя (слушателя) в верности (истинности) тезиса, точки зрения, позиции. Суждение — фраза или предложение, для которого имеет смысл вопрос: истинно или ложно? Доводы — обоснование того, что заключение верно абсолютно или с какой-либо долей вероятности. В качестве доводов используются факты, ссылки на авторитеты, заведомо истинные суждения (законы, аксиомы и т.п.), доказательства (прямые, косвенные,«от противного»,«методом исключения») и т.д. Перечень, который получится в результате перечисления идей, поможет определить, какие из них нуждаются в особенной аргументации. Источники. Тема эссе подскажет, где искать нужный материал. Обычно пользуются библиотекой, Интернет-ресурсами, словарями, справочниками. Пересмотр означает редактирование текста с ориентацией на качество и эффективность. Качество текста складывается из четырех основных компонентов: ясности мысли, внятности, грамотности и корректности. Мысль - это содержание написанного. Необходимо четко и ясно формулировать идеи, которые хотите выразить, в противном случае вам не удастся донести эти идеи и сведения до окружающих. Внятность — это доступность текста для понимания. Легче всего ее можно достичь, пользуясь логично и последовательно тщательно выбранными словами, фразами и взаимосвязанными абзацами, раскрывающими тему. Грамотность отражает соблюдение норм грамматики и правописания. Если в чем-то сомневаетесь, загляните в учебник, справьтесь в словаре или руководстве по стилистике или дайте прочитать написанное человеку, чья манера писать

вам нравится. Корректность — это стиль написанного. Стиль определятся жанром, структурой работы, целями, которые ставит перед собой пишущий, читателями, к которым он обращается.

Ознакомиться с текстом документа «Тема 1» , добавить вопросы для самоконтроля.

Глоссарий по теме 1.

Этнопедагогика - наука, предметом изучения которой является народная педагогика, закономерности становления и развития традиционных культур воспитания под воздействием соц., экономических и др. факторов и способы их отражения и функционирования в современной воспитательной системе.

Педагогика гуманистическая - направление в современной теории и практике воспитания, возникшее в конце 50-х - начале 60-х годов XX в. в США как пед. воплощение идей гуманистической психологии. На Западе наиболее яркие ее представители - К. Роджерс, Р. Барт, Ч. Ратбоун и др. Основная тенденция этого пед. направления - придать образованию личностно ориентированный характер, преодолеть авторитаризм в воспитании и обучении, сделать процесс освоения учащимися знаний, умений и навыков эмоционально окрашенным. Своих целей П. г. достигает путем создания эмоционально стимулирующей школьной учебной среды, поощрения инициативы учащихся, установления конструктивных межличностных отношений в классе; разработки образовательных программ, максимально развивающих потенциал и творческие способности учащихся; совместного обсуждения учителем и учащимися проблем познавательного процесса и способов его оценки, отказа от использования отметки как формы давления на учащихся. Такое построение пед. взаимодействия позволяет использовать различные формы учебной работы - от гибких и спонтанных на этапе самоопределения учащихся и формирования у них познавательных интересов до достаточно жестких, опирающихся на устойчивую мотивацию и потребности детей.

Использованные информационные ресурсы.

1. Ахияров К.Ш. Народные традиции в трудовой подготовке молодежи. Монография. - Нижнекамск: Изд-во НМИ «Чишмэ». 2001. - 207 с. http://nauka-pedagogika.com/

2. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учебник для студентов средних и высших пед. учеб. зав. - М: Академия, 1999. - 168 с. http://www.studmed.ru/

3. Нигматов З.Г. Гуманистические основы педагогики: Учебн. пособие: М.: Высш. шк., 2004. – 400 с. http://www.alib.ru/

4. Закирова К.В., Кадыйрова Р.Э., Низамов Р.А. Гаилэдэ һəм балалар бакчасында эхлак тэрбиясе. - Казан: Мэгариф, 1999. - 224 б. http://www.tatknigafund.ru/

5. Кукушкин В.С. Этнопедагогика. Учебное пособие. - М.: Изд-во МИСИ; Воронеж: Изд-во НПО «Модек», 2002. - 304 с. http://lib.mgppu.ru/

6. Каюм Насыри. Книга о воспитании. - Казань: Татарское книжное издательство, 1994. http://www.tatknigafund.ru/

7. Хузиахметов А.Н. Уроки воспитания (на татарском языке). - Казань, 1998. - 204 б. http://www.tatknigafund.ru/

8. http://www.school2100.ru/regions/regions_main.html

9. http://www.obruch.msk.ru

Тема 2. *МӘГЪРИФӘТЧЕ КАЮМ НАСЫЙРИНЫҢ ПЕДАГОГИК ЭШЧӘНЛЕГЕ*

Аннотация. Данная тема раскрывает педагогическую деятельность просветителя К.Насыйри.

Ключевые слова. Педагогическая деятельность, медресе, обучение.

Методические рекомендации по изучению темы.

- Тема содержит лекционную часть, где в разделе «Лекция» имеются общие представления по теме;

- После прохождения предыдущей части, надо выполнить задание и подготовить вопросы по тексту;

- И напоследок есть раздел Обсуждений, где вы можете обсудить разные интересные факты, рассказать о чем-то новом, или же просто спрашивать то, чего не поняли.

Мәгърифәтче Каюм Насыйриның педагогик эшчәнлеге

Һәр халыкның тарихи үсешендә тирән эз калдырган данлыклы уллары, кешелек бәхете өчен көрәштә зур өлеш керткән галимнәре һәм әдипләре була. К. Насыйри — татар халкының әнә шундый олы хөрмәтенә лаек булган күренекле мәгърифәтче-галим.

XIX йөзнең 60 елларыннан башлап, ярты гасыр дәвамында тырыш һәм гаять нәтиҗәле эшчәнлек күрсәткән Каюм Насыйри татар мәгърифәтчелегенең күренекле вәкиле булды. Ул — бөтен тормышын һәм талантын халыкка хезмәт итүгә багышлаган галим. Татар халкын аң-белем ягыннан күтәрү, аның культурасын үстерү буенча тарихи әһәмиятле хезмәтләр күрсәтте, мәдәниятебезнең демократик нигездә үсә башлавына һәм халыкчан әдәби телнең барлыкка килүенә этәргеч булды.

Россиядә алдынгы кешеләр, галимнәр җитәкчелегендә барлыкка килгән иҗтимагый-сәяси, гыйльми-педагогик тармаклардагы зур үсешләр барлык халыкларның, шул исәптән татарларның да иҗтимагый культура хәрәкәтенә уңай йогынты ясады. Каюм Насыйри шул уңай йогынтыга тартылган татар интеллигенциясе арасында күренекле галим һәм язучы иде.

Күренекле татар мәгърифәтчесе К. Насыйри үзенең иҗатында һәм эшчәнлегендә татар халкының тормыш-көнкүрешен, тарихын өйрәнергә омтылуга, мәктәп-мәдрәсәләрдә схоластик укытуга каршы көрәш ачуга, рус телен өйрәнүне пропагандалауга, укыту-өйрәтү юллары белән яшь буынны алдынгы мәдәният белән таныштыруга, балаларны дөньяви белемнәр белән коралландыруга нык әһәмият бирә. Ул татар балаларын русча укыту өчен көрәшә, төрле фәннәрдән дәреслекләр яза, рус һәм татар халкы арасындагы дуслыкны алга сөрә, кеше акылына, гыйлемгә дан җырлый.

Мәгърифәтчеләр җәмгыятьне үзгәртеп кору мәсьәләсендә татар халкының фәкыйрьлеге наданлыктан, культура түбәнлегеннән килә, аны экономик яктан алга җибәрү, мул тормышка чыгару өчен иң элек аны агартырга, аң-белем бирергә, тәрбияләргә кирәк дип уйлыйлар. Шуның өчен дә аларның игътибары мәктәп-мәдрәсәләргә юнәлтелә, алда торган иң беренче әһәмиятле бурыч итеп, алар уку-укыту эшләрен саныйлар. Алар фикеренчә, мәгърифәт — җәмгыятьне үзгәртеп кору, халыкны мул, бәхетле тормышка чыгару юлы — кешене дөнья көтү өчен кирәкле мәгълүматлар белән коралландырып, һөнәр өйрәтеп, ялкаулыктан, бозыклыктан, түбәнлектән саклап, кешеләр арасында дуслык, үзара ярдәмләшү, ихтирам мөнәсәбәтләре урнаштырудан гыйбарәт.

Бу карашлардан К. Насыйри да читтә кала алмый. Чөнки ул рус демократик әдәбиятындагы һәм прогрессив фәнендәге уңай фикерләрне татарларга беренче җиткерүче була, төрле милләт халыклары арасындагы дуслыкны һәм туганлыкны пропагандалый. Ул мәдәниятебезнең һәр тармагына башлап сукмак сала, искелеккә каршы көрәш ача, төп игътибарын фән һәм гыйлем, культура һәм прогресс өлкәсенә юнәлдерә. К. Насыйри татарларның рус телен өйрәнүләре, рус культурасы һәм фәне белән якынаюлары, ана телен гыйльми өйрәнү, аны камилләштерү һәм демократлаштыру өлкәсендә игътибарга лаек зур эшләр башкара.

1885 елда К. Насыйрины Духовное училищега татар теле укытучысы итеп чакыралар. Аның беренче практик эше — укытучылык хезмәте шунда башлана. Соңрак шул ук училищеның дәвамы булган Духовная семинариядә татар теле дәресләре укыта. Семинария укытучылары белән аралашу аңа рус телен һәм башка фәннәрне киңрәк өйрәнергә ярдәм итә, соңыннан ул Казан университетына ирекле тыңлаучы булып керә.

К. Насыйри үзенең укытучылык эшенә бик җитди һәм таләпчән караган. Аның семинариядәге шәкертләре арасыннан П. П. Масловский кебек соңыннан татар теле белгече булып җитешкән галимнәр дә чыккан.

Каюм Насыйриның иң зур хезмәтләреннән берсе — аның тел өлкәсендәге эшчәнлеге. Бу өлкәдә ул бик катлаулы һәм күпьяклы хезмәтләр башкарды. К. Насыйри татар теленең әдәби һәм фән теле була алуын, шуңа хакы һәм сәләте барлыгын исбат

иткән. Аның башка телләрдән артта торуын фәкать эшләнмәгәнлектән генә күрә. Аны практик һәм фәнни яктан эшкәртү юлында гаять кыю һәм зур эшчәнлек күрсәтә. К. Насыйри тел гыйлеме һәм сүзлекләр төзү буенча шулкадәр катлаулы һәм кирәкле эшләр башкарды ки, бу өлкәдә ул кагылмаган, хезмәт күрсәтмәгән бер генә тармак та юк дию дә хата булмас.

Татар халкының олы мәгърифәтчесе һәм галиме булган Каюм Насыйриның тел гыйлемендәге эшчәнлеген зур диңгезгә коя торган зур һәм саф елгага тиңләргә мөмкин. Һәр елга агымын чишмәләрдән, вак елгалардан башлаган кебек, Каюм Насыйри да үзенә кадәр булган гыйлемнәрне тагын да үстереп, киңәйтеп, яңа тармаклар белән баетты.

Бөек мәгърифәтченең эшчәнлеген бүгенге татар тел гыйлеме үсешеннән аерым карау мөмкин түгел. Андагы тармакларның күбесе К. Насыйри хезмәтләреннән һәм ул күтәргән проблемалардан башлана. Хәзерге тел гыйлеме, К. Насыйри күрергә теләгәнчә, югары ноктага күтәрелде, киң үсеш алды һәм җентекле, фәнни тикшерелүен дәвам итә. К. Насыйриның мәгърифәтчелек идеяләре һәм лингвистик карашлары татар мәдәниятының һәм тел гыйлеменең үсешенә нәтиҗәле йогынты ясады.

К. Насыйриның тәрбия һәм педагогика өлкәсендәге фикерләре әсәрләренең төрле урыннарында бирелгәннәр. Ул күп еллар укытучы булып эшләгән практик кына түгел, бәлки шуннан алган бай тәҗрибәсеннән чыгып, теоретик хезмәтләр биргән педагог та. Мәгърифәтче галим тәрбия сүзенең эчтәлеген билгели: гаиләдәге тәрбия белән иҗтимагый тәрбиянең үз вакытында һәм күбрәк булырга тиешлегенә басым ясый.

Каюм Насыйри яшәгән һәм иҗат иткән елларда, музыка сән-гатенә игътибар ителмәү генә түгел, хәтта музыканы тыңларга ярыймы, юкмы дип кызу бәхәсләр бара иде. Насыйри бу өлкәдә дә читтә калмый. Ул бу турыда реакцион укымышлыларның карашын җимереп, музыка файдасына сөйли. Үз фикерләрен куәтләү өчен, әдәби хезмәтләрендә күп кенә дәлилләр китерә. Җырның, музыканың күңелгә шатлык, хәрәкәткә батырлык бирүен әйтә. "Фәвакиһел җөләса..."ның 30 нчы раузасы музыканың әһәмиятен аңлатуга багышланган: "Хәкимнәр әйтмешләрдер ки, гоннә (көй) рухның азыгыдыр. Фәһемне саф кылыр, зиһенне нечкәртер, табигатьне йомшартыр, мәрхәмәтлене мактатыр, җөбенне (куркакны) баһадирландырыр, саранны юмартландырыр, димешләрдер".

Тәрҗемә өчен әсәрләр сайлаганда да К. Насыйри яшьләрне этик һәм эстетик тәрбияләүгә ярдәм иткән әсәрләрне сайлап ала. Шундыйлардан "Кабуснамә" һәм башкаларны күрсәтергә була.

Каюм Насыйри мәдрәсәдә укыганда һәм Казан университетының ирекле тыңлаучысы булып йөргән вакытта бик тырышып рус телен өйрәнә.

Аның беренче басылып чыккан китабы — "Татар теленең кыскача грамматикасы" — рус телендә язылган, ул русча өйрәнүче татарларга һәм татар телен өйрәнүче башка милләт вәкилләренә ярдәм итүне күздә тотып төзелгән. Каюм Насыйри татар әдәби телен фәнни яктан нигезләү, инде алда әйтелгәнчә, аны башка әдәби телләр дәрәҗәсенә күтәрү өчен күп көч куя. Телнең сафлыгы, халыкчанлыгы өчен көрәшә. Ул татар теленең грамматикасын ("Әнмүзәҗ"), аңлатмалы сүзлеген ("Ләһҗәи татари"), матур һәм дөрес язу кагыйдәләрен ("Кавагыйде китабәт") төзи. Беренче русча-татарча, татарча-русча сүзлекләрне дә ул бирә, математика, география, табигать фәннәре буенча халыкка аңлаешлы терминнар өстендә эшли, татар балаларына рус телен өйрәтү өчен уку китапларын, рус теле грамматикасын яза.

Киң колачлы галим Насыйри татар халкын төрле фәннәрнең нигезләре белән үз ана телендә таныштыру өчен тырыша. Математика, география дәреслекләре, ботаникадан үсемлекләрнең исемнәре китабын яза. Аның табигать белеменә багышланган "Буш вакыт" исемле китабы татар телендә чыккан беренче фәнни-популяр әсәр булып санала. Ул унбиш ел буе өстәл календарьлары чыгарып тора. Бу календарьлар ярым журнал характерында булалар. Аларда табигать белеме һәм башка фәннәр буенча мәкаләләр урнаштырыла, күп кенә файдалы киңәшләр бирелә.

Каюм Насыйриның тарих, археология өлкәсендә дә күренекле хезмәтләре байтак. Ул халык авыз иҗатын, гадәт-йолаларын гомере буе өйрәнә, җыя. Бу турыда китаплар яза. ("Казан татарларының ышанулары һәм ырымнары", "Татар этнографиясе материаллары"). Татар халкын үз ана телендә туган ил тарихы белән таныштыручы да — Каюм Насыйри ("Зөбдәтен мин тәварихи Русь"). Күп кырлы талант иясе, мәгърифәтче К. Насыйриның күп кенә хезмәтләрендә тарих язу өчен материаллар бирелә. Мифология һәм этнографиягә караган хезмәтләрендә ул тарихчылар тарафыннан кузгатылмаган, тикшерелмәгән материалларны табып, фән дөньясына тапшыруны бурыч итеп куя: "Безнең Максудыбыз рус историясендә булмаган эшләрне, халык авызындагы риваятьләрне мәйданга чыгармакдыр", дип, аларның тарих битләренә кереп калуларына нык игътибар бирә. Бу өлкәдә куйган хезмәтләре өчен аны 1885 елда Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенең әгъзасы итеп сайлыйлар.

Каюм Насыйри — мәшһүр тәрҗемәче һәм язучы. Матур әдәбият өлкәсендә дә аның тарихи әһәмияткә ия булган хезмәтләре бар. Әйе, ул тәрҗемәче дә, оригиналь әсәрләр тудыручы да, халык авыз иҗатын җыеп, аны гыйльми нигездә эшләп бастыручы да, үзенә кадәрге татар шагыйрьләре әсәрләрен тикшерә башлаучы галим дә. Ул "Кырык вәзир кыйссасы"н, "Әбүгалисина кыйссасы”н татарчалаштыра, аның "Кырык бакча" китабы күп буын кешеләре өчен кызыклы, мавыктыргыч әсәр булып тора.

К. Насыйри — халык иҗатындагы һәм язма әдәбияттагы үзара йогынтыны күзәтү буенча да башлангыч хезмәтләр авторы. Ул үзе җыйган унбер татар әкиятен рус һәм татар телләрендә бастыра, аларда башка халыклар белән уртаклыклар булуга игътибар итә.

Каюм Насыйриның балаларны ана телендә укыту таләбе белән чыгыш ясавы ул чор өчен прогрессив һәм революцион адым булган. Татар теле белем бирү чарасы, әдәби-гыйльми тел булсын өчен аның нигезләрен эшкәртергә, грамматик һәм лексик үзенчәлекләрен өйрәнергә кирәк иде. Менә шуңа күрә дә татар теле белеменә нигез салу эшенә беренчеләрдән булып К. Насыйри алына. Яшь буынны тәрбияләүдә гарәп, фарсы, төрки телләре өстенлек алган вакытта татар теленең фәнни нигезләрен эшкәртмичә ана теленә карата тискәре карашны бетерергә мөмкин түгеллеген ул яхшы аңлаган. "Бәла татар теленең ярлылыгында түгел,— ди Насыйри,— ә татарларның үз телләрен белмәвендә. Безнең тел — бай, ләкин бу телне белүче юк". Ул бу сүзләрне туган телгә реакцион караштa торучыларга карата әйткән.

К. Насыйри, татар телен игътибар белән өйрәнеп, түбәндәге нәтиҗәләргә килгән: "Әгәр дә без игътибар белән үзебезнең телебезне өйрәнсәк, аның сүзләр күләме, атамалар, төшенчәләр, гомумән төзелеше буенча гарәп, фарсы телләреннән ким түгеллеген, кайбер яктан, бигрәк тә фигыльләр өлкәсендә байрак та булуын күрербез".

Татар халкына туган телен өйрәнүдә аның фәнни хезмәтләре зур әһәмияткә ия булдылар. 1898-1899 елларда Каюм Насыйри тарафыннан төзелгән ике томлы "Татар теленең аңлатмалы сүзлеге" татар теленең никадәр бай икәнен күрсәтте. Аның бу сүзлеге бүгенге көннәрдә дә зур фәнни хезмәт буларак кулланыла. Бу сүзләрдә еш очрый торган гарәп, фарсы сүзләренә аңлатма бирелгән, татар теленең бәхәсле мәсьәләләре күтәрелгән, сүзләрнең килеп чыгышы чагылдырылган.

Бу сүзләрне рус галимнәре дә зурлап бәяләгәннәр. Профессор Н. Катанов, Радлов, Будаговларның сүзлекләреннән яхшырак булуын әйткән. Чөнки К. Насыйри бу сүзләргә тормышта кулланылган һәр сүзне кертеп, мәгънәсен аңлатып биргән.

Шулай ук аның 1894 елда фонетика, сүз төркемнәре һәм берникадәр синтаксистан мәгълүмат кертеп язылган "Әнмүзәҗ" татар грамматикасы басылган. Ул бу китабында беренче тапкыр авазларга классификация ясап, аларны 10 сузык авазга, 29 тартык авазга бүлеп күрсәтә, рус терминологиясендә кулланылган теш, тамак, аңкау, борын һ. б. терминнарны файдалана. Әйтергә кирәк, күпчелек телчеләр шикелле үк К. Насыйри да хәрефләрне авазлардан аермаган. Сүз төркемнәрен тикшергәндә ул өч сүз төркемен күрсәткән: исем (исем, сыйфат, сан), фигыль хәрефләр (ярдәмлек сүзләр). К. Насыйри мондый классификацияне грамматик формалардан чыгып түгел, ә сүзләрнең логик мәгънәләреннән чыгып ясый. Шул ук вакытта, аның грамматикасында кайбер сүзләрнең

мәгънә төслекләре аерып бирелгән. Мәсәлән, ул күрсәтү алмашлыкларының кулланылыш үзенчәлекләрен ачыклап, "шул" — ераклык, "бу" — якынлык дип аңлаткан. Ул иң бай сүз төркеме итеп фигыльне күрсәткән, аның ясалыш формаларына игътибар итеп, бер тамырдан йөзгә якын ясалма сүз барлыкка килүен әйткән. Шулай ук аның гади җөмлә синтаксисы буенча да күзәтүләре кызыклы.

К. Насыйри үзенең хезмәтләрендә татар теленең сүзлек составын чистартуга да зур әһәмият биргән, гарәп, фарсы сүзләрен татар һәм рус теле сүзләре белән алыштыруны яклап чыккан. Төрки телләргә ияреп, "бар" сүзен "вар" дип, "бирде" сүзен "вирде" дип, "кирәк" сүзен "кәрәк" дип язучыларны кискен тәнкыйть иткән.

Җанлы сөйләм теленнән, табышмаклардан, мәкальләрдән җырлардан һ. б. фольклор үрнәкләреннән мисаллар китерү аның хезмәтләрен һәр укучының күңеленә яраклык итте. Татар укытучылары өчен К. Насыйриның китаплары беренче фәнни кулланмалар булдылар.

Ул татар телендә укучылар өчен берничә дәреслек язды. 1892 елда дөрес язу һәм орфография кагыйдәләрен үз эченә алган "Кагыйдәләр китабы" ("Кавагыйде китабәт") басылып чыкты. Бу хезмәтендә ул: "Һәрбер культуралы кешенең ике төрле теле була: шуларның берсе — анасыннан сөт имгән вакытта өйрәнгән тел, икенчесе укытучыдан укыганда — гыйлем һәм фән терминнары белән ачылган тел...",— дип язды. Күргәнебезчә, К. Насыйри фәнни төшенчәләргә, терминнарга зур игътибар биргән, тел, әдәбият һәм башка фән тармаклары буенча фәнни терминалогия булдыруга зур хезмәт куйган.

1894 елда аның татар телендә "Иҗек һәм әлифба" китабы басылган. Балаларга аваз турында беренче мәгълүмат биргәндә сүзләр сайланышы белән бу әлифба беренче көндә дә методик кызыксыну уята.

Каюм Насыйриның башка хезмәтләре дә рус телен татар теле белән чагыштырма планда өйрәнү өчен зур әһәмияткә ия. Ул татар телен өйрәнүне рус теле белән бергә бәйләгән. Ана телен белү башка телләрне өйрәнүгә ярдәм итә, ди Насыйри. Башта ана теленең грамматикасын бик яхшы белергә кирәк, һәр телнең грамматик төзелеше була. Грамматик төзелешне өйрәнгәч кенә балага башка телнең грамматикасын үзләштерү җиңел.

Насыйри тел белән оста файдаланырга киңәш итеп: "Сүзне аңлаешлы һәм кисәкләргә бүлеп әйт; сөйләшкәндә ашыкма, бер сүз икенче сүз өстенә менмәсен, тыңлаучыларга сине аңлау кыен булмасын. Озын фразалар белән сөйләшмә, башта әйтәсе фикереңне уйла, соңыннан кыска формада теләгәнеңне тыңлаучыга җиткер",— дип язган "Этика турында китаб"ында.

Насыйри яшьләргә уйлап һәм тәэсирле итеп сөйләшергә киңәш итә. Кеше теле белән таныла: әгәр дә ул сөйләшмәсә, аның турында бер фикер дә әйтеп булмый, ә инде сөйләшә башлагач, аның акылына һәм белеменә бәя бирергә мөмкин.

Башка телләрне өйрәнү өчен ана телен белү кирәк. “...Кеше үзенең телен яхшы белмәсә, башка телгә төшенә алмас, тик бик озак вакытлардан соң гына аңа күнегә алыр”, – ди Насыйри. Үзенең тәҗрибәсеннән чыгып, ул менә шундый нәтиҗәгә килгән. “Әнмүзәҗ” китабында ул: “Утыз-утыз биш елдан бирле ике фәннән, ягъни үз телебездән һәм рус теленнән сабак укытканда, бигрәк тә рус телен укытканда, үз телебезнең грамматикасына аңлатучы бер китапка мохтаҗ була идем. Милләтебез халкыннан бер булдыклы кеше чыгып, телебез өчен грамматика төземәсме икән дип көтә идем. Берәү дә сикереп чыгучы булмады. Үз телебезнең кагыйдәләренә мохтаҗлык соң дәрәҗәдә зур иде...", – дип язды. Менә шуңа күрә дә татар грамматикасын төзүгә К. Насыйри үзе алынган.

К. Насыйри чорында буржуаз татар гаиләсеннән чыккан яшьләр Көнбатышка укырга киткәннәр, чөнки урта гасыр мәдрәсәләре аларны канәгатьләндермәгән. К. Насыйри бу тенденциягә каршы чыккан. Чит илдә яшьләр үз халкының интересларына битараф булып үскәннәр. Шул ук вакытта, мондый уку бик азларына гына насыйп булган. Халык арасында мәгърифәтчелекне киңрәк җәелдерү өчен укучы яшьләргә рус һәм ана телләрен бик яхшы белергә кирәк булган.

Ул вакытта татар телендә басылган әдәбият та булмаган. Дини эчтәлекле китаплар да гарәп, фарсы, төрки телдә язылган, күпчелек халык массаларына аңлашылмаган. Менә шуңа да аңлаешлы әдәбияты булмау балаларның ана телләрендә укытуын тоткарлаган. Укытучы алга җибәрү өчен укыту предметлары буенча кулланмалар, әдәби әсәрләр булдырырга кирәк булган. Татарларда китап басу эше күптәннән башланган булса да. Казан типографияләрендә дини китаплар гына басылган.

Мондый шартларда К. Насыйриның татар телендә басылып чыккан әдәби әсәрләрнең, дөньяви фәннәр буенча чыгарган китапларының әһәмияте әйтеп бетергесез зур булган. К. Насыйри үзе дә матур әдәбият әсәрләре язган, рус һәм көнчыгыш әдәби әсәренең иң яхшы үрнәкләрен татар теленә тәрҗемә иткән.

Татар телендә укыту дәреслекләре төзегәндә ул халык авыз иҗаты үрнәкләреннән файдаланган. Духовная семинариядә эшләгәндә үк, укыту эшләрендә куллану өчен, татар фольклорын туплый башлаган. Аның бу эшен башка укытучылар хуплаган. П. П. Масловский 1870 елның 16 ноябрендә Казан архиепископы Антониягә биргән "Татар теле һәм татарлык фәне буенча программа" проектында: "Бездә 15 ел татар теле укыткан, күп санда табышмаклар, мәкальләр, җырлар, әкиятләр туплаган К. Насыйровка һәм миңа, алда әйтелгәннәрдән чыгып, хрестоматия төзүне рәсми тәкъдим итмәссезме" П. П. Масловский

К. Насыйрины укучыларны татар халык теле, аның сүз составы һәм сөйләм конструкцияләре белән таныштыру өчен педагогик яктан әһәмиятле зур фактик материалларына таянып тәкъдим иткән.

"Кырык вәзир кыйссасы" (1868), "Әбугалисина кыйссасы" (1881), "Фәвакиһел җөләса" (1884), "Гөлрах һәм Камәрҗан әкиятләре" (1896) һ. б. әсәрләрендәге образ һәм темаларны Каюм Насыйри халык авыз иҗатларыннан, этнографиядән, тарихтан сайлап алган. Бу китаплар күп тапкырлар кабат-кабат бастырылган, яшьләр өчен татар телендәге бу уку әдәбиятларын берничә буын татар интеллигенцияләре дә файдаланган. Профессор В. О. Смирнов "Россиядә мөселман басма нәшрияты" хезмәтендә К. Насыйриның татар әдәбиятын бастыру өлкәсендәге хезмәтен бәяләп: "Әле күптән түгел мөселман басмасы Константинопольдә чыккан китапларны кабат-кабат бастыру эше белән шөгыльләнә иде. Инде хәзер татарлар үз телләрендә мөстәкыйль әсәрләр бастыра башладылар. Алар арасыннан бигрәк тә К. Насыйриның "Фәвакиһел җөләса" китабы һәм еллык календарьлары күбрәк бастырылды",— дип язган.

К. Насыйриның халык авыз иҗатын файдаланып ана телендә язган әсәрләрен халык бик яратып кабул иткән. Ул халык авыз иҗатын укыту процессында да файдаланган, уку китапларына да керткән. Халык җырлары, табышмаклар, әкиятләр, мәкальләр, әйтемнәр балаларның уйлау сәләтләрен үстергән, аларны тапкыр, җитез булырга өйрәткән. Насыйри татар фольклористларыннан беренче булды. Аларның халык авыз иҗаты буенча хезмәтләре шул чор галимнәре тарафыннан зурлап бәяләнгән. Профессор Н. Катанов К. Насыйриның "Казан татарларының халык әдәбияты үрнәк-ләре" хезмәтенә язган кереш өлешендә: "Татар теленә күптән игътибар ителсә дә, Европада Казан татарларының халык әдәбияты әле яңа гына өйрәнелә башланды. Археология, тарих һәм этнография Җәмгыятенә Габделкаюм Насыйров 28 табышмак, 243 мәкаль, 145 җыр туплаган мәкаләсен тапшырды. Казан татарларының фольклорын башка фольклористларга караганда иң күп тапшырганы Каюм Насыйри булды. Аның тапшырган материалларыннан чыгып, шуны әйтергә була: чыннан да ул үз халкының телен, тормышын, гореф-гадәтләрен бик яхшы белгән. Бу фольклористның җыйган табышмаклары гына да халыкның зирәклеген, үткен акылын күрсәтеп тора" – дип язган.

Каюм Насыйри арифметика, геометрия, физиология, җирчелек тарих предметлары буенча да татар телендә уку дәреслекләре язган. Танылган татар язучысы Ф. Әмирхан 1907 елда "Әльислах" газетасында К. Насыйри хезмәтләренә зур бәя биреп: "К. Насыйрига хәтле мәктәпләрдә төп укыту теле булып гарәп теле исәпләнде. К. Насыйри татарларга, беренчеләрдән булып, үзләренең теле барлыгын күрсәтте. Аннан соң ул барлык кешеләргә дә аңлаешлы булган татар телендә әдәби әсәрләр тудырды",— дип язган.

К. Насыйриның татар телен шулай югары күтәрүе дин әхелләренә ошамаган. Алар гарәп, "төрки тел"не яклап чыкканнар. Татар буржуазиясе дә башта татар телендә укытуны хупласалар, соңыннан "төрки тел"не пропагандалаганнар. К. Насыйри "Татар теленең аңлатмалы сүзлеге"нең кереш өлешендә: "Татар телебезгә хезмәтләр була килмәгәнлек сәбәпле, татар телебез артта, бик еракта йоклап калган. Әмма татар телебездә хезмәтче мин булыйм дип, утыз биш ел уздырдым. Ләкин күп мәгънә чыкмады. Көн-төн никадәр тырышсам, шулкадәр җәфа чиктем. Милләтебез халкын татар дип атасам, яратмадылар, татар теле дисәм, яратмадылар...",— дип язган. Шул ук вакытта, К. Насыйри эшчәнлеген яклап, аның эшен дәвам иттерүчеләр дә булган. Мөхетдин Корбангалиев үзенең истәлекләрендә: "Мин 1903 елда Казанга килдем. Монда һәрвакытта да тел һәм орфография буенча җыелышлар булып торды. Җыелышта мин һәрвакытта да тел мәсьәләсендә К. Насыйри яклы идем. Татар телен яклап чыккач, Казанның танылган бер тел белгече һәм педагог: "Татар теле ломовойлар теле, әдәби, яңгыраш-лы тел булып гарәп теле тора. Шуңа күрә әдәби телдә гарәп сүзләре күбрәк булырга тиеш",— диде. Үземнең 30 ел педагогик һәм әдәби эшчәнлегемдә мин К. Насыйриның 10 сузыкка нигезләнгән татар теле орфографиясе принципларына таяндым. Минем шикелле аның юлыннан баручылар күп иде"— дип язган. Алдынгы педагогларның тырышлыгы нәтиҗәсендә татар теле һәм әдәбияты мәктәп курсына кертелгән, соңыннан мәктәптә укытуның нигезе булып киткән.

М. Укмаси белән әңгәмә вакытында Насыйри аңа киңәш итеп: "Руслар белән Ватаныбыз уртак. Аларның укымышлылыклары зур. Ә без аны файдаланырга өйрәнмәдек. Безнең иң зур кимчелегебез булып мәдрәсәләрдә рус телен укытмаулар тора. Безгә гарәп теле түгел, ә рус теле кирәк. Русча укыштыргалап, шул чакта гына син үзеңә кирәкле белемне алырсың",— дигән.

К. Насыйриның татарларга мәҗбүри рус телен укыту идеясе аның халыкчанлык, татарларны фәнни прогресс һәм алдынгы мәдәният белән таныштыру теориясе белән бәйләнгән.

Татар балаларына рус телен укыту өчен К. Насыйрига кадәр бернинди дә кулланмалар, тәҗрибәләр, аз-маз уйланган планнар да булмаган. Насыйри, беренчеләрдән булып, рус телен укыта торган мәктәп ачкан, кулланмалар төзегән, татарларга рус теле укытуның методикасын эшләгән.

Инде 1860 елда ук аның татар балаларына рус телен, рус балаларына татар телен укыту өчен "Синтаксис" дәреслеге бастырылган. Аннан соң "Татарча-русча сүзлек" (1875), "Русча уку" ("Русское чтение" 1889), "Үрнәк яки рус теленең грамматикасы" ("образец или грамматика русского языка" 1891), "Русча-татарча сүзлек" (1892) китаплары

дөнья күргән. Шулай ук ул татар теле буенча язылган хезмәтләрендә дә рус телен укытуга зур игътибар биргән. Мәсәлән, "Әнмүзәҗ" китабында ул рус телен өйрәнү өчен татар теленең кагыйдәләрен өйрәнергә кирәклеген әйткән.

К. Насыйри, кечкенә яшьтән үк рус телен өйрәнергә кирәк дип, бик дөрес әйткән. "17-20 яшьләрдә рус телен өйрәнү авырлаша" Шулай итеп, ул татарлар өчен башлангыч мәктәптә үк рус телен укытуны керткән.

Насыйри үзенең «Русча-татарча сүзлегендә» татарларга рус телен укыту методикасы буенча карашларын хикәяләп биргән. Рус телен әдәби үзенчәлекләре һәм бөтен нечкәлекләре белән белү өчен кимендә 10-15 мең сүз өйрәнергә кирәк. Моның кадәр сүзне өйрәнү һәм истә калдыру бик авыр. Шуңа күрә, кәрзингә җиләк җыйган шикелле, уку дәверендә һәр сүзне өйрәнеп, истә калдырып бару кирәк. Бу эштә ашыгырга ярамый. Ул һәркемнән даими, озак еллар буе эш алып баруны таләп итә. Кайбер кешеләр шикелле рус телен өйрәнүгә җиңел карарга ярамый. Алар: "Адрес язарлык ике-өч ай өйрәнсәң җитә",— диләр. Ике юллык адрес язу өчен дә кагыйдәләрне белү кирәк.

Татарларга рус телен өйрәнүдә икенче момент — рус авазларының дөрес әйтелешен үзләштерү. Моның өчен ул телдән гамәли күнегүләр үткәрергә карар иткән.

Өченчедән, рус телен өйрәнүчеләр рус теленең морфологиясен һәм синтаксисын белергә тиешләр. Әгәр дә укучы үз ана теленең грамматикасын, кагыйдәләрен белсә, рус телен ул җиңелрәк үзләштерә.

Дүртенчедән, рус теленең үзенчәлекләрен, бигрәк тә, бәйлек, алкушымча һ. б. үзләштерү мөһим. Болар турында рус грамматикасында да аз сөйләнә, чөнки ул китаплар руслар өчен чыккан. Телнең бу күренешләре белән беренче тапкыр очрашканга күрә татар балалары зур кыенлык кичерәләр. Менә шуның өчен, барлык үзенчәлекләрне исәпкә алып, татар балалары өчен аерым дәреслекләр төзергә кирәк. К. Насыйри үзе үк шушы эшкә алынган.

Русча укый башлау өчен К. Насыйри "Русча уку" ("Русское чтение") китабын язган. Бу китапта рус телен өйрәтү татар теленә нигезләнеп бирелә. Китапта 40 дәрес билгесе бер системага салынган: 1 нче дәрестә рус алфавиты белән таныштырыла, 2-3 нче дәресләрдә баш һәм юл хәрефләренең дөрес язылышы күрсәтелә, 4 нче дәрестән иҗекләр өйрәнелә башлый. Бу дәресләрдә ике аваздан торган иҗекләр: бер тартыкның барлык сузыклар белән, бер сузыкның барлык тартыклар белән килүе өйрәнелә (4-9). Унынчы дәрес иҗекләрнең чиратлашуына багышлана.

К. Насыйри 1871 елда чыккан беренче календаренда ук татар балаларына рус телен укыту мәктәпләре оештыру хакында мәкалә урнаштырган.

Хәтта "Буш вакыт" китабында да еш кулланыла торган сүзләрдән рус-татар сүзлеге төзергә кирәклеген әйтә. Профессор Н. К. Дмитриев К. Насыйри турында: "Татар халкының мәдәниятен рус мәдәнияте аша гына күтәрергә мөмкин булуын татарлардан ул беренче булып аңлады. Татар белән русны беренче чиратта дип, тел түгел, ә шул чордагы рус властеның сәясәте аерып торганлыгын да К. Насыйри аңлады",— дип язган.

Әлбәттә, татарларның рус телен өйрәнүләре ул чорда яңалык булган. Насыйри администраторлыкка каршы чыгып, рус теленең әһәмияте турында аңлату эшләре алып барган, рус телен белгән очракта гына дөньяви фәннәрне үзләштерү мөмкин булуын әйткән. Шуңа күрә дә ул, җирле шартларны белмичә, үзләренең чараларын үткәреп комачаулаган түрәләрне күрә алмаган.

Алда әйткәннәрне йомгаклап, шуны әйтергә кирәк: "К. Насыйри зур мирас калдырган. Аның татар балаларына рус телен укыту буенча төзегән дәреслекләре һәм ярдәмлекләре бүгенге көндә дә милли мәктәп укытучылары һәм методистлары өчен зур кызыксыну уяталар".

К. Насыйри белем алу эчтәлеген тел белү белән генә чикләмәгән. Башлангыч классларда ук ул арифметиканы керткән. 1873 елда К. Насыйри тарафыннан татар телендә арифметика буенча беренче "Хисаплык" китабы язылган. Бу китапны язу өчен ул халыкның математика мәгълүматларыннан үлчәү, озынлык, вакыт берәмлекләрен өйрәнгән һәм җирле материалны гомуми кабул ителгән берәмлекләр белән чагыштырган. Насыйри дәреслеккә балаларның уйлау сәләтләрен үстерерлек кызыклы мәсьәләләр керткән. Ул үзе билгеләп үткәнчә, арифметика белән балалар шулкадәр кызыксын-ганнар, дәреслектәге мәсьәләләрне эшләп бетергәч, балалар тагын шундый типтагы мәсьәләне сораганнар. Соңыннан К. Насыйри һәр дәрескә өстәмә рәвештә берничә мәсьәлә алып килә башлаган. Уку елы дәвамында, дәреслектән тыш, балалар өстәмә рәвештә 500 дән артык мәсьәлә чишкәннәр. Бу ул вакытта К. Насыйриның, педагог буларак, зур казанышы булган. Хәзерге вакытта кайбер сыйныф укучылары дәреслектән тыш моның кадәр мәсьәлә чишә дә алмыйлар.

Аның арифметика дәреслегендә теоретик фикерләр, методик киңәшләр зур урын алган: арифметика фәненең билгеләмәсен биреп, аның гамәли кулланылышын күрсәткән. Насыйри, беренчеләрдән булып, Европа илләрендә кабул ителгән гарәп цифрларын кул-ланган, саннарны рус системасы белән үзләштерүгә юнәлеш биргән. Профессор Н. Катанов "Хисаплык" китабы турында: "Хисаплык татар китабы. Ул иске гарәп телендә түгел, ә яңа Европа алымы белән, бөтенесенә дә аңлаешлы телдә язылган. Бу китап Габделкаюм Насыйров тарафыннан язылган, 1873 ел белән чагыштырганда, бермә-бер арттырылып, 1200 данәгә җиткерелеп, икенче тапкыр бастырыла. Мәсьәләләр арасында

гомум таныш булган бүре, кәҗә һәм кәбестә турында; бер каз һәм бер көтү каз турында; бер-берсеннән бер сарыкны сораучы ике көтүче турында рус мәсьәләләре дә бар. Терминнарның барысы да уңышлы уйланылган, моңарчы дәреслекләрдә кулланылган, аңлаешсыз булган кайбер гарәп сүзләре татар сүзләре белән алыштырылган. Гомумән, Насыйриның дәреслеге файдалы, татар педагогикасында зур игътибарга лаек" дип гарәп һәм рус терминологиясен оста чагыштырып, К. Насыйри арифметик гамәлләрне (сумма һәм аерма, тапкырлау һәм бүлү) җентекләп аңлаткан, аерым арифметик гамәлләрне чишкәндә сан-нар тәртибенә урнәкләр, кагыйдәләр биргән.

Башлангыч укытуны ул рус, татар теле, арифметика өйрәтүгә нигезләнгән булса, аннан соңгы дәвердә тарих, география, биология, авыл хуҗалыгы нигезләре, геометрия, астрономия, химия һ. б. фәннәрне системалы өйрәнүне тәкъдим иткән.

К. Насыйри фикеренчә, тарих һәм география буенча белемнәр һәр укымышлы кешегә кирәк. Ул елларда татарларның тарихтан объектив дөрес язылган китаплары да булмаган. Мәдрәсәдәге укыту курсларында бирелгән кайбер тарихи белешмәләр традицион характерда, күбесенчә ислам һәм кайбер Көнчыгыш илләренең тарихын яктыртканнар. К. Насыйри тарих буенча дәреслекләр язуга алынып, (күп кенә китаплар тәрҗемә иткән) Петр Масловскийның "Гомуми тарих" китабын тәрҗемә иткән.

Шулай ук П. Устрялов, Н. М. Карамзин һ. б. хезмәткәрләрен файдаланып, уннан артык тарих, этнография һәм археологиягә караган хезмәт язган. К. Насыйри, авыл җирләрендә булып, казу эшләре алып барган, этнографик һәм этнографик материаллар тупланган. П. П. Масловский аның хезмәтләрен өйрәнеп, "хезмәт сөючән Насыйровның татар этнографиясе буенча язмалары бай һәм нигезле. Алларны бастырып чыгарырга кирәк" — дигән.

Туган якны өйрәнүгә, укучыларны җирле чыганаклар белән таныштыруга әһәмият биреп, ул авыл тарихын, кабар ташларын өйрә-нергә, этнографик һәм фольклор материаллары җыярга тәкъдим итә.

Татарлар арасында тарихи белемнәрне тарату өчен "Рус тарихының әһәмиятле этаплары" (1890) китабын бастырган. Соңыннан бу китап кабат чыгарыла. Тарих, география, буенча календарьларда мәкаләләр урнаштырган. 1871 елгы календарьда рус тарихы һәм географиясе турында мәгълүматлар бирелә, 1873 елгы календарьда гомуми һәм Россия географиясе турында мәгълүматлар, Казан һәм Казан ханлыгы турында очерклар урнаштыра, 1874 елгы Хива сугышы тарихы турында материаллар бастыра, 1876 елгы календарь укучыларны Россиянең кыскача географиясе белән таныштыра, ә 1877 елгысында Россия, Азия, Африка турында мәкаләләр бирелгән 1881 елгы календарьда Казан тарихы, 1884 елгы календарьда татар һәм татар теленең барлыкка килүе, 1891 елгы

календарьда Төркия-нең кыскача тарихы бирелә. Календарьларда Азия (1884), дөнья (1878) географик карталары бирелгән, Россиянең Төп законнары турында мәкаләләр урнаштырылган.

К. Насыйри тарих укытканда илебез тарихына, Россия тарихына әһәмият биргән. Ул, беренчеләрдән булып, татарларга рус тарихын җиткергән: Чыңгыз хан, Батый хан походларына дөрес итеп характеристика биргән. Чыңгыз хан рус җиренә зур бәла-казалар алып килгән. Ул миллионлаган кешеләрне үтергән, шәһәрләрне җимергән. Батый хан да шулай ук бәхетсезлек китергән. Ул басып алган җирләр таланган, гөрләп үскән шәһәр көлгә әйләнгән.

К. Насыйри татарларның борынгы бабалары татар монголлары, алтынурдалылар түгел, ә болгарлар булуын әйткән.

К. Насыйри Иван III, Иван IV үзләштерелгән рус дәүләтен төзү эшчәнлегенә уңай караган. Чөнки бу дәүләт, чит ил басып алучы-ларына каршы торып, җиңүче булып калган. Насыйри шулай ук Петр I, М. В. Ломоносовның эшчәнлекләренә зур бәя биргән.

Ул зур кызыксыну белән, Пугачев восстаниесе турында материаллар туплаган, бу хәрәкәтнең татар байларына һәм хезмәт ия-ләренә мөнәсәбәтен объектив ачып бирүгә ирешкән.

Шулай итеп, татарлар үзләренең мәгърифәтчеләре аркылы беренче тапкыр рус тарихының күренекле эшлеклеләре Ярослав Мудрый, Александр Невский, Дмитрий Донской, Минин һәм Пожарский, Суворов, Пугачев турында белгәннәр.

Насыйри дөньяны танып белүдә географиянең ролен дә бик яхшы аңлаган. "Әгәрдә кеше үз өенең төзелешен, күршеләрен белмәсә, төзелешнең бүлмәләре, ишекләре һәм башка өлешләре белән танышкан булмаса, мондый кешеләрне барысы да орышачаклар. Шуның шикелле үк, үз илеңнең дөнья кисәкләренең картасын белмәгән кешене дә орышырга кирәк",— ди Насыйри. Географияне өйрәнеп, укучы төрле җирләргә сәяхәт итә.

К. Насыйри география буенча да ярдәмлекләр язган: "География буенча терминнар" (1890), өч томлыкта "Зур география" (1984, 1898, 1899).

Насыйри төрле белем тармаклары буенча татар телендә фәнни терминология булдыру өчен зур хезмәт куйды. Бастырылып чыгарылганнан тыш, аның кулъязма хәлендәге терминологик сүзләре дә сакланган. Биология терминнарының латинча-гарәпчә сүзлеге, ботаника терминнарының татарча-латинча русча сүзлеге, биологик терминнарның татарча сүзлеге, ботаника терминнарының русча-латинча-татарча сүзлеге, гомум фәнни терминнарның гарәпчә-татарча-латинча сүзлеге һ. б. үзләре үк Каюм Насыйриның татар фәнни терминологиясенә нинди зур әһәмият биргәнен күрсәтәләр. Болар барысы да татар телендә төрле фәннәрне укытуда да, шулай ук сыйныфтан тыш уку

өчен дәреслекләр һәм популяр әдәбият язу өчен дә кирәк була. Фәнни терминологияне төзегәндә К. Насыйри халыкка аңлашылмаган гарәп, фарсы сүзләрен татар, рус һәм интернациональ сүзләр белән алыштырган. Мәсәлән, иске Аврора, Азия, Ингельтера, Бельджика, Руссия һ. б. терминнарны интернациональ Европа, Азия, Англия, Бельгия, Россия һ. б. ш. терминнар белән алыштырган. Ул кулланган күпчелек терминнар татар фәнни әдәбияты фондына кереп калганнар.

К. Насыйриның "Зур география" китабы турында рус галимнәреннән берәү: "Автор рус чыганакларыннан файдалангач, тарихи вакыйгаларның елын русча биргән. Татарларның төгәл фәннәр буенча китаплары юк, шунлыктан Насыйровның дәреслеге иллюстрацияләре булмаса да, азмы-күпме файда китерер...",— дигән.

К. Насыйрига хәтле татарларның биология турында карашлары да бик ярлы булган. Ул бу өлкәдә дә зур көч куйды. 1894 елда "Гәүдә әгъзаларының функцияләре һәм гигиена законнары" китабы басылып чыккан.

1892 елда Насыйри "Җирчелек фәне турында" китабын бастырып чыгарган. Бу китапта агрономиянең элементар кагыйдәләре, кара туфраклы җирләрнең барлыкка килүе, аларның үсемлек өчен әһәмияте, тиреснең һәм ашламаларның туфракны ашлаудагы роле турында материаллар тупланган, шулай ук яктылыкның, һаваның, җылылыкның һәм дымлылыкның үсемлек үсешенә йогынтысы күрсәтелгән. К. Насыйри уңышның нигезе кешеләрнең хезмәтендә, орлыкларның сортында, ашлауда икәнлеген раслый.

Мәгърифәтченең фикеренчә, төп белемне тырышлык куеп, системалы, дәвамлы өйрәнү нигезендә математика фәне аша гына алырга мөмкин. Бу фән гамәли тормышта (механикада, җирчелектә һ. б.), астрономия һәм физика фәннәрен өйрәнү өчен кирәк.

1895 елда К. Насыйри геометрия буенча сызымнар, циркуль һәм транспортир куллануны аңлатып, "Геометрия фәне" китабын бастырып чыгарган. Ул китапның кереш өлешендә: "Геометрия башка фәннәрне үзләштерү өчен зур файда китерә. Миңа татар яшьләренә аң-белем бирүдә ярдәм итәрлек төрле фәннәр буенча дәреслекләр бастырырга туры килде. Үземнең тәҗрибәмә куанып, өлкәдә белемем җитәрлек булмаса да, геометрия дәреслеге язарга булдым",— дип язган.

К. Насыйри реаль белем бирү яклы буларак, аерым һөнәрчелеккә багышлап, берничә ярдәмлек бастырган. 1900 нче елда "Ювелирлык һәм слесарьлык эше турында" китабын язган. Бу китапта аерым алымнар химия һәм физика законнарына таянып аңлатылган. К. Насыйриның мәктәпләрдә һәм мәдрәсәләрдә химия, табигать фәннәрен укытмыйча, бу өлкәдә руслардан артта калуына бик офтанган. Ярдәмлектәге химик һәм физик терминнарны рус һәм татар телләрендә биргән. Насыйри графит, фосфор, гипс, зәһәр

калий, күкертле водород, бакыр һәм тимер купоросын, цинк, сода, бакыр оксидын һ. б. кулланырга өйрәткән.

Ул шулай ук "Кулинария буенча кулланма" китабын да бастырып чыгарган. Бу китапта аш-су әзерләүнең 70 тән артык төрен биргән.

Бу мәктәпләрдә файдалы һөнәрләр һәм кул хезмәте укытуны яклап чыккан.

1896 елда "Гарәп теленең кагыйдәләре" китабы дөнья күргән. Ул вакытта мәдрәсәләрдә гарәп телен укыту формаль-грамматик юнәлештә, схоластик методка корылган булган. Көнчыгыш телләрне болай өйрәнүне туктату өчен гади һәм аңлаешлы итеп гарәп теле грамматикасын тудырган, һәр кагыйдә аерым мисаллар өстендә аңлатылган.

Татар телендә дәреслекләр төзү өчен К. Насыйридан төрле тар-маклардан хәбәрдар, белемле, бетмәс-төкәнмәс эрудициягә ия булу соралган. Мәсәлән, "Зур география" китабын төзү өчен ул уннарча рус һәм көнчыгыш телләрендәге географияне өйрәнгән, татар телендә оригиналь географик фәнни терминология төзегән. Үзенең кульязмаларын ул күп кешеләргә биреп укытып чыккан.

Китапны кабат бастыру өчен ул аңа өстәмәләр, төзәтмәләр керткән. Дәреслек яңартылып чыгарылган. Насыйри дәреслекләренең эффектлы һәм методик яктан дөрес төзелгәнлегенә ышану өчен укыту процессында эксперимент үткәргән. Тикшерүне үзе үткәргән, яки башка татар мәктәпләрендә эшли торган элеккеге укучыларына тапшырган. Халыкка аң-белем бирүдә аның дәреслекләре зур роль уйнаган, татарларның дөньяга карашларын киңәйткән.

"Бер фән икенчесеннән өйрәнү предметы, темасы, эчтәлеге, бурычлары белән аерыла",— дигән.

Насыйри дәреслекләренең методик структурасын, аның төзелү принципларын тикшергәч, мәгърифәтченең түбәндәге таләпләрне куйганын күрәсең:

1. Дәреслек предмет буенча төзелергә тиеш, һәр фән буенча үзенең дәреслеген булдырырга кирәк.

2. Анда фәннең предметына төгәл билгеләмә бирелергә тиеш. Өйрәнүнең теоретик һәм гамәли әһәмияте күрсәтелергә; кереш өлешендә курсның төп эчтәлеге һәм идеясе чагылдырылырга тиеш.

3. Дәреснең эчтәлеге материалның бирелү стиле һәм эчтәлеге белән аерым яшьтәге балаларга аңлаешлы булырга тиеш.

4. Дәреслек балаларның аңын, уйлану сәләтләрен, тапкырлыкларын, мөстәкыйльлекләрен, инициативаларын үстерерлек биремнәргә бай булырга тиеш.

5. Бастырып чыгарыр алдыннан ул тәҗрибәдә сыналырга, ә кабат бастырганда төзәтелергә һәм өстәмәләр кертелергә тиеш.

К. Насыйриның бу дидактик таләпләре аның эшен дәвам иттерүчеләргә, татар мәктәпләренең авторларына маяк булып хезмәт иткән.

К. Насыйри татар мәктәпләренең укыту эчтәлеге буенча танылган специалист, популяр дәреслекләр авторы булды. Аңа ярдәм со-рап бик күпләр, шул исәптән, мөфти Мөхәммәдьяр Солтанов та мәрәҗәгать иткән. Ә Оренбургтан капиталист Әхмәт Солтанов бухгалтерия эше буенча дәреслек тәрҗемә итүне сорап хат язган. "Бу китапны тәрҗемә итүнең максаты,— ди ул,— түбәндәгедән гыйбарәт: бу бухгалтер эшенә 20-30 кеше укытырга уйлыйбыз. Россия мөселманнары арасыннан бухгалтерия эшен белә торган кешене күп эзләдек, ләкин таба алмадык. Шуңа күрә (Сезгә мөрәҗәгать итәргә булдык) үзебезнең мәктәптә бу фәнне укытырга булдык".

Насыйриның уку планнары, дәреслекләр өлкәсендә зур хезмәтләрен күреп, аңа мәктәп җитәкчеләре дә киңәш сорап, я башка мәсьәләләр буенча мөрәҗәгать иткәннәр. Сөләйман Аитов, үзенең яңартылган татар мәдрәсәсе буенча уку планының проектын тәкъдим итеп, аерым бүлекләре буеңча күрсәтмәләр бирүне, я үзенең проектын төзүне үтенә.

К. Насыйри дәреслекләрнең эчтәлегенә генә түгел, ә тышкы бизәлешенә дә зур таләпчәнлек күрсәткән. 1883 елгы календаренда: "Дәреслекләрнең, ярдәмлекләрнең тышкы бизәлеше балаларны җәлеп итәрдәй, шрифты җиңел укылырдай, яхшы кәгазьгә басылган булырга тиеш",— дип язган.

Әлбәттә, Насыйриның дәреслекләре һәм ярдәмлекләре беренче күзлектән чыгып караганда примитив булып күренәләр. Ләкин бу китапларның, XIX гасырның икенче яртысында, татарлар арасында мөселман схоластикасы киң таралган вакытта язылганын да истә тотарга кирәк.

Насыйри китаплар һәм дәреслекләр төзегәндә рус һәм көнчыгыш чыганакларыннан файдаланган. Аның дәреслекләренә профессор В. О. Смирнов зур бәя биреп: "География, грамматика дәреслекләренең бастырылып чыгарылуы сөенечле күренеш, чөнки алар татар грамоталыларын басма китаптагы гомум тормыш эчтәлегенә өйрәтәләр",— дип язган.

Насыйриның дәреслекләре татар укытучы-практикларына зур ярдәм иткәннәр. Ул вакытларда аерым предметлар буенча күрсәтмәлелекләр, уку программалары да булмаган. Шул шартларда балаларга фән нигезләрен өйрәтү өчен аның китаплары бердәнбер дәреслек булган. Мөхетдин Корбангалиев үзенең истәлекләрендә: "1895 елда учительская школаны (укытучылар мәктәбен) тәмамлагач, Мамадыш өязенә эшкә киттем. Баруга ук

рус теле дәреслекләре белән бергә К. Насыйриның барлык дәреслекләрен дә алдырттым",— дип язган.

Шулай итеп, Каюм Насыйри дәреслекләр төзүнең фәнни нигезләрен, аларга карата таләпләрне эшләде һәм үзе дә мәктәп дәреслекләре төзеде. К. Насыйриның дәреслекләре нигезендә татар мәктәпләре өчен китаплар язылa башлады.

Насыйри чорында урта гасыр мөселман педагогикасының нигезе булып схоластика, формализм һәм ятлау торган. К. Насыйрины мәктәпләрдәге һәм мәдрәсәләрдәге схоластик методлар канәгатьләндермәгән.

Ул татар халкының педагогик фикерләрен үстерүдә яңадан-яңа дидактик принциплар уйлап тапкан. Әлбәттә, бөтендөнья дидактикасы күзлегеннән караганда, К. Насыйри укыту принциплары теориясен баету өлкәсенә зур өлеш кертмәде. Әмма ул, күренекле татар педагогы буларак, беренчеләрдән булып, үзенең практик эшчәнлегендә дәреслекләр, ярдәмлекләр төзүдә башка халыкларның дидактика өлкәсендәге уңышларын оста файдаланды.

Фән һәм тәрбия халыкка хезмәт итәргә тиеш дигән күзлектән чыгып, Каюм Насыйри рус педагоглары тәҗрибәсендә укытуны тормыш, тәрбияне халык ихтыяҗы, теорияне тәҗрибә белән бәйләргә омтылды. Укучылар тормышта һәм тәҗрибәдә куллана алырлык белемнәр белән коралланырга тиеш. Кеше үзенең алган белемен эштә файдалана алмаса, ул тормышка яраксыз була: мондый кешенең үзенә дә, башкаларга да файдасы булмый,— ди Каюм Насыйри. Дәреслекләрне төзегәндә дә ул теорияне тәҗрибә белән бәйләү принцибыннан чыгып эш иткән. Ул һәрбер очракта аерым һөнәрнең фәнни нигезен, теорик белемнең гамәли әһәмиятен аңлатып биргән. Шуңа күрә ул арифметикадан, геометриядән һәм физикадан гамәли мәсьәләләр чишүгә игътибар иткән.

Аның бу принцибы укыту процессында да ачык чагылган. Ул слесарь эше, кул хезмәте, җирчелек нигезләре, өй эшләре предметларына күбрәк вакыт бирүне таләп иткән.

Насыйри укыту процессында күрсәтмәлелеккә дә зур игътибар биргән. Татар мәктәпләрендә бертөрле дә күрсәтмәлелек булмаган вакытта ул глобус, географик карталар, геометрик фигуралар файдаланган. Болар барысы да укыту процессын җиңеләйткәннәр, балаларның танып белүләрен, материалны үзләштерүләрен яхшыртканнар. Ул күрсәтмәлелекләрдән экскурсияләрне, сәяхәтләрне тәкъдим итеп, бу тезисларны халыкның "Күп яшәгән түгел, күп күргән белер", "Йөргән таш шомарыр, яткан таш мүкләнер" кебек мәкальләре белән ныгыткан.

К. Насыйри догматив укытуга каршы чыккан, белем алуда укучыларның активлыгын аңлылыгын таләп иткән. Ул укучыга мөрәҗәгать итеп: "Дәрестә нәрсә генә өйрәнсәң дә

белемсез һәм аңламыйча китмә; белмәсәң укытучыдан сора, иптәшләреңнән дә сорарга оялма!" — дигән.

Укыту процессында ул укытучыларга дәреслекне генә файдаланмыйча, укучыларны активлаштыру өчен, иҗади якын килергә, материалны укучыларның үсеш дәрәҗәсен исәпкә алып, төрле мисаллар белән баетырга киңәшлекләрен һәм инициативасын үстерү өчен актив методлар файдаланырга тиеш.

К. Насыйриның дидактик методлары догматив укыту методларыннан аерылып торган. Ул "Кырык бакча" китабындагы "Акылны сынау" бүлегендә балаларның аңын һәм тапкырлыгын үстерү өчен халык мәсьәләләрен кулланган. Менә шундый мәсьәләләрдән берсе:

Бабай елга буенда бер егетне очраткан. Алар икесе дә сарык көткәннәр. Бабай аңа мөрәҗәгать итеп:

— Әй, егет! Миңа бер сарыгыңны бир әле, ул вакытта минем сарыкларым синекенә караганда 2 тапкыр күбрәк булыр,— дигән.

Егет уйлап торган да:

— Юк, хөрмәтле бабай, болай дөрес булмый. Сез миңа үзегез бер сарыгыгызны бирегез, ул вакытта безнең сарыклар тигез булыр,— дигән.

Аларның һәрберсенең ничә сарыгы булган?

К. Насыйри, төп дидактик принциплар итеп, чиратлашып, системалылыкны алган. Бу принциплар рус теле, татар теле, математика укытудан балаларга нык белем алуга зур ярдәм иткән. Шуңа күрә дә, К. Насыйри мәсьәләләр, күнегүләр һәм сукыр карталар белән эш итүнең системасын булдырган. Ул киңәш итеп: "Өйрәнгәнеңне онытмас өчен кабатларга, ятларга кирәк",— дигән. Кабатлауның, бигрәк тә, математика фәнен өйрәнүдә зур әһәмияткә ия булуын әйтеп: "Бу фәннәрне даими кабатларга кирәк, чөнки алар тиз онытыла",— дигән.

Фәнни белемнәр укучыларга аңлаешлы булсын өчен татар мәгърифәтчесе бик күп көч куйган. Ул фәнни материал балаларга аңлашылсын өчен укыту процессына уен элементларын, халык авыз иҗаты әсәрләрен, төрле башваткычларны керткән. Шул ук вакытта, ул иректә тәрбия бирүгә каршы чыккан. Уку бала өчен зур хезмәт, ул тырышып укуны таләп итә: "Укырга вакыт юк димә, башлаган эшеңне калдырма, өйрәнгәнчегә кадәр тырышып укы. Белем алуга вакыт чикләнмәгән: гомер буе укы, яшь чагында да, картайгач та укырга кирәк!" — дип язган Насыйри.

К. Насыйри укучыларның яшь һәм индивидуаль үзенчәлекләрен тәҗрибәдә куллану үрнәкләрен бирде. "Русча — татарча иткән. Укытучы һәр сүзне, кагыйдәне, законны яхшылап аңлатырга, укучыларның мөстәкыйль сүзлек"нең кереш өлешендә рус теленә

өйрәтүдә укучыларның яшь үзенчәлекләрен исәпкә алырга тәкъдим иткән: яшьрәк булган саен кеше ныграк үзләштерә. "Мин моны 30 еллык тәҗрибәмнән чыгып әйтәм. Мәсәлән, у — о — а — ы аваз-ларын аеруны өлкәннәргә караганда җиңелрәк үзләштерәләр, җиңелрәк әйтәләр."

К. Насыйри, укытучы буларак, балаларның индивидуаль үзенчәлекләрен игътибар белән өйрәнгән, ата-аналар белән очрашкан, кемнең нәрсәгә мохтаҗ булуын белгән. Ул һәрвакытта да балаларда белем алуга кызыксыну уятырга тырышкан: тырышып укы, белемнең дусты, дөнья мәшәкатьләренең дошманы бул; үзеңнән кечеләрдән өйрәнергә оялма, дигән. Ул белмәгән, башкалардан сорамаган кешеләрне гаепләп чыккан: "Башкаларга караганда күбрәк беләм дип хыялланма, чөнки акылга җиңелрәкләр генә шулай уйлыйлар; әгәр дә кеше аз белә икән, бу инде аның нәрсәдер белгәнен күрсәтә" (Кабуснамә).

Барлык әйтелгәннәр үзләре үк К. Насыйриның татар мәктәпләрендә дидактик принципларны үзгәртү өчен күп хезмәт куйганын күрсәтеп торалар. Әлбәттә, ул татар мәктәпләрендәге мәдрәсәләрдәге схолостиканы бетерә алмаган. Чөнки патша түрәләре К. На-сыйриның күркәм, гуманлы башлангычын хупламаганнар, патша хөкүмәте интересларыннан чыгып эш иткәннәр. Ләкин К. Насыйри, барлык авырлыкларга да карамастан, XIX гасырның 60 нчы елларындагы рус методистларының уңышларын файдаланып, дидактик системаларны үзгәртү өчен көрәш алып барган. Аны, чын мәгънәсендә, татар мәктәпләренең беренче реформаторы дип атарга мөмкин.

6. Каюм Насыйри хезмәтләрендә тәрбия мәсьәләләре.

К. Насыйриның Педагогик концепцияләрендә укыту теориясе һәм аерым методикага караган мәсьәләләр үзәктә торса да, ул шәхәс тәрбияләү проблемасына зур игътибар биргән. Аның "Тәрбия китабы" (1891), "Этика турында кыскартылма китап" (1884), "Этика турында зур китап" (1890), "Кабуснамә" (1881) китаплары һ. б. мәкаләләре тәрбиянең аерым якларына багышланган.

К. Насыйри халыкчанлык белән гуманлыкны тәрбиянең төп принциплары итеп санаган. Беренче принцип халыкка, прогресска хезмәт итү өчен тәрбия бирүне чагылдырса, икенче принцип тәрбиядә балага гуманлы якын килү, баланы шәхес буларак хөрмәт итүне күз алдына китереп бастыра.

К. Насыйри яшьләрдә Туган илгә мәхәббәт, кыюлык, батырлык, тапкырлык, хезмәт сөючәнлек, дөреслек, тугрылык, күркәмлек, дисциплиналылык кебек әхлак сыйфатларын тәрбияләргә киңәш иткән.

"Этика турында кыскартылган китап"та ул тәҗрибәле кешенең үз-үзеңне тәрбияләү өлкәсендәге киңәшләрен биргән: "Ашаган, эчкән, йоклаган кеше (хайван да шулай эшли) түгел, ә әдәпле итеп сөйләшә, уйлый, эш итә белгән кеше генә чын кеше була ала".

Каюм Насыйри балаларның яхшы характерын формалаштыруга да зур әһәмият биргән. Кемнең характеры яхшы, ул бөтенесе тарафыннан да хөрмәт ителә, ә кемнең характеры начар, аның тормышы да, кешеләр белән мөнәсәбәте дә начар булачак. Баланың ихтыяр көчен дә ныгытырга кирәк. Әгәр дә кеше үзе белән идарә итә алмаса, башкалар белән дә идарә итә алмый. Кешегә сәламәт акыл, ихтыяр көче кирәк. Кешенең уңай (үзенчәлекле) характер билгеләре бары тик хезмәт процессында гына формалашканын К. Насыйри бик яхшы аңлаган.

К. Насыйри әхлак тәрбиясенең төп нигезе итеп хезмәт тәрбиясен алган. "Кеше хезмәттән һәм кайгыртудан аерылмаска тиеш. Әгәр дә тормышта канәгатьләнү хисе кичерәсең килсә, үз хезмәтең белән яшә, чөнки хезмәттән башка канәгатьләнү хисе тумый",— ди Насыйри, "Кабуснамә" авторының фикерен куәтләп.

“Баланы хезмәт тәрбияли”, — ди ул. Тәрбиясезләр, бозык кеше-ләр иң беренче чиратта бай гаиләләреннән килеп чыга. Чөнки алар иҗтимагый файдалы хезмәт белән шөгыльләнмиләр, һөнәрләре юк. Ә гади крестьян гаиләсендәге балалар кечкенәдән үк хезмәткә өйрәнеп үсәләр. Мондый гаиләләрдә тәрбиясез, бозык кешеләр сирәк очрый.

Каюм Насыйри үзе үк хезмәт сөючәнлеге белән балаларга үрнәк булып торган. Ул акыл хезмәте белән физик хезмәтне оста чират-лаштыра белгән. Утырып эшләүдән кан тамырлары оеша, дигән ул. Шуның өчен көн саен ике-өч сәгать физик эш белән шөгыльләнгән: столяр, слесарь эшләрен башкарган, китаплар тышлаган, крахмал ясаган, пешерү эшләрен дә белгән. Аның өендә дә төрле эш кораллары, столяр верстагы, приборлар, төрле эшләнгән әйберләр булган.

М. Укмаси инде язучы булып танылгач, К. Насыйри белән булган сөйләшүен искә төшерә:

— Хөрмәтле Каюм ага, сез акыл хезмәте белән шөгыльләнүче, бу верстак сезгә нәрсәгә?

— Әй, энем! Даими акыл хезмәте кешене талчыктыра. Баш мие арыганда физик хезмәт белән шөгыльләнергә кирәк. Ул чагында баш мие яхшырак эшли башлый, күбрәк тә эшлисең. Менә сезгә мәдрәсәдә дә мастерской булдырырга кирәк. Китап, каләм белән озак эшләү кешене талчыктыра. Әгәр дә уку белән бергә мастерскойда да эшләсәләр, уку да яхшырак барыр, файдалы һөнәр дә үзләштерерләр иде.

Авылда булганда да Насыйри авыл хуҗалыгы эшләрен яратып башкарган, ата-аналарына хуҗалык эшләрендә булышкан. Бер язмасында ул: "35 ел Казанда яшәгәч,

ниһаять, туган авылым Шырданга кайттым. Монда каләм түгел, күбрәк чалгы, сука төзәтергә туры килде",— дигән.

Насыйри төрле һөнәрләр үзләштерү җиңел булсын өчен мәктәпләрдә хезмәт укытуны таләп иткән. Төрле һөнәрләрне үзләштерү өчен "Ювелирлык һәм слесарьлык эше", "Җирчелек нигезләре", "Кулинария" кулланмаларын язган.

"Русча уку" ("Русское чтение") китабында мәгърифәтче: "Байлыкны законлы юл, хәләл хезмәтең белән генә тупла, аның өчен үзеңне куркыныч астына куйма. Әгәр дә байлыгыңны законлы юл белән тапсаң, үзеңә калыр, файда китерер. Ә инде дөрес булмаган юл белән табылса, кулыңнан ычкыныр, сиңа тиешле җәзасын да бирер",— дип язган.

"Этика турындагы китап"та К. Насыйри бала өчен иң әһәмиятле хезмәт итеп белем алу хезмәтен атаган: белем алу өчен ялкауланма. Ялкаулыкны, эшлисе килмәгәнлекне җиңәргә кирәк, чөнки ул башка кимчелекләрне дә китереп чыгара.

Эшләргә кирәклекне ул хайваннар образы аша ялкаулык белән эш сөючәнлекне капма-каршы куеп күрсәтә, "Әдәбият турындагы мәҗлесләрнең җимеше" китабында ул балалар өчен файдалы булган әрлән белән бака турындагы мәсәлне китерә.

Бер заман кыш гаять суык булып, бер бака әрләннән азык сорады: "Ашарыма юк, бераз ризыклык рәхим итсәнә",— диде.

Әрлән әйтте: "Җәй көне көн буенча авыз күтәреп кычкырып тордың, ни эшләдең, ник кыш өчен азык әзерләмәдең?" — диде.

Хезмәт — материаль байлыкның нигезе. Шуңа күрә хезмәтне, хезмәт кешеләрен яратырга кирәк. Хезмәт, ди Насыйри, җәмгыятькә, халыкка файдалы булырга тиеш. Шәхси интересларыңны кайгыртып, үзеңә килерлек файда турында гына уйлап яшәргә ярамый: "Әгәр дә яхшы яшисең килсә, үз эшеңне яхшылап башкар, синең эшеңне башкалар да хөрмәт итсеннәр".

Һәрбер балада үз халкыңа патриотик хезмәт итү идеясе тәрбияләнергә тиеш. Туган ил төшенчәсен Насыйри киң мәгънәдә аңлый. Ул бу төшенчәгә Россиянең барлык халкын керткән һәм үзен дә "Россия гражданины" дип атаган. Үз илеңнең тарихын һәм географиясен белү, туган халкыңның телен һәм мәдәниятен ярату патриотик тәрбиянең состав өлешләре булып тора.

Насыйри туган як табигатен бик яраткан һәм аның байлыклары белән горурланган. Беренче нәүбәттә Россиянең үзенең киң табигать байлыкларыннан файдаланырга чакырып, башка илләрдән генә көтеп торуны урынсыз саный: "Тәхкыйк без Россия халкы. Ни өчен башка йорттан килгән даруларга мохтаҗ булабыз? Кайчан ки, үз җиребездә дәвага яраклы үсемлекләрнең һәммәсе бардыр. Хәтта мәмләкәтебездәге нәбатәт вә

дәваларның куәте башка йорттан килгән дәваларның куәтеннән артыграк, имеш, ләбаса. Үз җирләребезнең дәвалары һәммәсеннән артык икән, ләбаса!" — дигән.

К. Насыйри патриотик тәрбияне тар милләт интереслары белән генә чикләми. Ул милләтләр арасындагы бәйләнешне, халыклар арасындагы дуслыкны ныгыту өчен көрәшкән. Насыйри рус халкын, аның мәдәниятен хөрмәт иткән. Татар халкына материаль һәм мәдәни яктан үсәргә ярдәм иткән рус халкына хөрмәт мәктәп эскәмиясендә үк тәрбияләнергә тиешлеген әйткән. Руслар белән татарлар арасында дуслык элемтәләрен ныгыту өчен ул русларны үз халкының мәдәнияте белән таныштырган. Шул максаттан чыгып, ул рус телендә берничә хезмәт тә язган: "Казан татарларының халык әдәбияты үрнәкләре" ("Образцы народной литературы ка-занских татар"), "Башка халыкларның әкиятләре белән чагыштырма планда Казан татарларының әкиятләре" ("Сказки казанских татар в составлении со сказками других народов"), "Казан татарларының ышанулары һәм ырымнары" ("Поверья и обряды казанских татар") һ. б.

К. Насыйри милләтләр арасында дошманлык утлары кабызган эксплуататор сыйныфларның мораль йөзләрен фаш иткән. Ул яшьләргә дә дусларны дини һәм милли үзенчәлекләренә карап түгел, ә аларның акылларына, эчке сыйфатларына карап сайларга киңәш биргән. К. Насыйри иң яхшы сыйфатларны хезмәт ияләрендә күргән, шуңа күрә дә, Туган ил төшенчәсен аның хезмәт сөйгәнгән халкы, табигать матурлыгы, җир байлыгы белән бәйләп күрсәткән. Туган ил һәр яшүсмернең йөрәгенә якын булырга тиеш. Туган илне дошманнардан саклау өчен ул батыр, кыю булып үсәргә тиеш. "Куркак булма, сугышта үлем турында уйлама, үзеңнең көчсезлегеңне, куркаклыгыңны башкаларга күрсәтмә",— ди Насыйри үзенең "Кырык бакча" китабында.

Ул татар халкының гаделлек, намуслылык сыйфатларын мактый. Бу сыйфатлар яшьләрдә үстерелергә тиеш. "Дөресен сөйләшү, дөрес эш итү — кешенең иң уңай сыйфатлары. Дөреслекне яраткан кеше җәмгыятьтә зур хөрмәткә ия була",— дигән Насыйри. Ул үз халкыңны алдау, икейөзлелек сыйфатларыннан балаларны сакларга кирәклеген әйтә. "Үлем алдында торганда да алдама, дөреслек җиңеп чыгар,— ди ул.— Дөреслекне тану кайвакытта ачы булса да дөресен әйтергә кирәк" ("Этика турындагы китап"). "Этика турындагы китап"та дуслык һәм иптәшлекнең белем алуда һәм хезмәттә кешеләрне берләштерүе әйтелә. Туганнарың булмауга караганда дусларың булмау начаррак. К. Насыйри бу турыда халык мәкален дә китерә: "Йөз сум акчаң булганчы, йөз дустың булсын". Ул эгоизм, буржуаз индивидуализмны гаепли. Үзеңне башкаларга каршы куярга ярамый: җәмгыятькә зыян китерерлек эш эшләмә. Җәмгыять, халык интересларын шәхси интереслардан өстен куярга кирәк.

Гуманизм белән киң күңеллелек — тәрбияле кешенең иң әһәмиятле сыйфатлары. К. Насыйри киңәш итеп: "Барлык кешеләр белән дә яхшы мөгамәләдә бул, алар белән ягымлы сөйләш, яхшылык эшлә...", "әгәр дә синнән яхшы әйбер сорасалар, аны кызганма, бүләк ит.., саран булма" ',— дигән. Башка әсәрләрендә дә яхшылыкны кызганма, көчеңнән килгәнчә, халыкка хезмәт ит дип кабатлый.

Аның педагогик хезмәтләрендә дисциплина һәм тәртип мәсьәләләре дә үзәктә тора. Өлкәннәрне хөрмәт итү, кечкенәләргә игътибарлы булу, әдәплелек, кунакчыллык — бу сыйфатлар һәркемгә дә кирәк. "Ахмак сүзләр әйтмә, әйтәсең икән, башкалардан да шуны ишетерсең",— дип кисәтә ул. Кунакчыллык хезмәт кешесенә хас сыйфат, балалар да аны үзләштерергә тиешләр.

Ул шулай ук балаларның өстәл артында утыру кагыйдәләренә дә туктала: беренче булып ашый башлама, зур кисәкләрне авызыңа алма, кеше тәлинкәсенә карама, үз тәлинкәңә кара, иң яхшысын гына сайлап алма, ашаганда ризыкның гаебен эзләмә һ. б. ("Кабуснамә").

К. Насыйри мәктәпләрдә һәм мәдрәсәләрдәге таяк дисциплинасына каршы чыккан. Бу хәлне сарказм белән бер хикәясендә тасвир-лый: "...Бер хәлфәне күрдем, янында бер озын вә бер кыска таяклары бар, бер быргы, дәхи барабаны бар.

— Болар ни эшкә? — дип сорадым. Хәлфә әйтте:

— Бу авылда мин балалар укытып торамын. Балалар шаяралар, сабакларын укымыйлар. Миңа якынрак утырганнарын кыска таяк белән сугамын, еракгагыларын озын таяк белән сугамын. Алар минем сүземне тыңламыйлар, үземнең өстемә ташланалар. Аннан соң барабанны борамын, быргыны кычкыртамын, шуннан соң халык җыелып, мине коткаралар".

Мондый педагогика белән балаларда аңлы дисциплина тәрбияләп булмаганлыкны К. Насыйри бик яхшы белгән. Укытучы таләпчән, укытуны һәм ялны дөрес оештырган вакытта гына дисциплина урнаша. Укучыларның хезмәтен рациональ оештыру, укуда уңышларга ирешү өчен дә дисциплина кирәк.

К. Насыйриның таләпчәнлеге түбәндәге фактта да күренә. Казан промышленнигы Сөләйман Аитовның улы Исмәгыйл К. Насыйрида укыган. Исмәгыйлнең атасы К. Насыйрига мөрәҗәгать итеп: "Хәзергә суык торганда минем улым өйгә кунарга кайтсын иде. Әгәр дә галим булу өчен генә идәндә йокларга кирәк булса, ул өйдә дә идәндә йоклый ала...",— дип хат язган. Насыйри аңа үз кулы белән: "Улыгыз акыллылана төшкәнче әллә 2-3 ел укытмыйсызмы?!"— дип кискен рәвештә җавап язган. Насыйри байның галимгә кисәтүле карашын, атасының иркә баласына либераль мөнәсәбәтен менә шулай бәяләгән.

Баланы көеннән торып бозарга ярамый, ныклы режим аңа файдалы гына була дип, К. Насыйри бик дөрес әйткән.

Бала тәрбияләүдә таяк, тән җәзасы түгел, ә ышандыру күче зур роль уйный, ди Насыйри. "Этика турында", "Тәрбия турында", әдәби китапларында ул балаларны ышандыруга зур игътибар биргән. Халыктан туплаган һәм китапларда файдаланган халык авыз иҗаты әсәрен дә ул балаларны ышандыру өчен кулланган. Аның әкиятләрендә гаделлеккә, дөреслеккә, халык эшенә бирелгәнлеккә, батырлыкка дан җырланган. Ул балаларны яхшы үрнәккә иярергә чакырган: "Яхшылык эшләргә теләсәң, күзгегә караган шикелле башка кешегә кара: әгәр дә ул яхшылык эшләсә, аңарга охшарга тырыш, әгәр дә ул әшәкелек эшләргә җыенса, шулай эшләүдән кач".

Олылар һәрвакытта да кечкенәләргә үрнәк булып торалар. Ул "Әдәбият турындагы мәҗлесләрнең җимеше" китабында бер фактны сурәтли.

"Бер сабый бала, олуглар белән ашарга утырган, кашыгын куйды да елый башлады.

— Ник елыйсың?— диделәр.

— Бик кайнар, авызымны пешерә,— диде.

— Азрак сабыр ит, суынсын,— диделәр.

— Мин сабыр итәр идем, сез сабыр итмисез анда,— диде". Бала никадәр кечкенәрәк булса, ул шуның кадәр башкалар үрнәгенә тизрәк иярә. Менә шуның өчен тәрбия кечкенәдән үк башланырга тиеш. Бигрәк тә, балалар үзләрен белә башлаган чор, мәктәп чоры зур әһәмияткә ия. Ул чордагы мәктәпләрдә, мәдрәсәдә балаларга тиешле тәрбия бирелмәгән. Менә шуңа күрә дә К. Насыйри үзенең китапларында үз-үзеңне тәрбияләү, характерыңны яхшырту мәсьәләләренә зур урын биргән.

Шулай итеп, К. Насыйри әхлак тәрбиясе өлкәсендә зур хезмәт куйган. Балага гуманлы мөнәсәбәт, тән җәзасыннан баш тарту, хезмәт ияләренең иң яхшы мораль сыйфатлары үрнәгендә тәрбияләү кебек прогрессив идеяләр белән аны тагын да баеткан.

К. Насыйри кеше өчен физик тәрбиянең әһәмиятенә, аны акыл хезмәте белән аралаштырырга кирәклегенә күп тапкырлар басым ясаган. Бу идеясен раслау өчен ул халык мәкален китергән: "Сәламәт тәндә сәламәт акыл". Баланы ашату, эчертү генә физик тәр-бияне тәшкил итми. Физик тәрбия кешенең акыл һәм әхлак үсешенә нигезләнгән булырга тиеш. Сәлам алмашулар турында кайгыртканда, ата-аналар үзләренең физик хәлләре турында да кайгыртырга тиешләр. Ата-ана агачның нигезе булса, балалар шул агачның җимешләре булып торалар. Агач яхшы үссә, аның җимешләре дә яхшы була, дигән Насыйри.

Шуңа күрә дә ул кешенең анатомиясе, физиологиясе һәм гигиена кагыйдәләре турында китап язган. Бу китабында физкультура һәм йокының кеше сәламәтлеге өчен

әһәмиятенә, азык, чиста су, саф һава мәсьәләләренә зур урын биргән. Барлык тереклек өчен, ди Насыйри, саф һава кирәк. Ул кешенең үпкәсе аша гына түгел, тиресе аша да үтә. Шуңа күрә балалар чисталыкны сакларга, шәхси гигиена кагыйдәләрен үтәргә тиешләр.

1890 елгы календарьда К. Насыйри мәктәпкәчә тәрбия мәсьәләсенә караган мәкалә бастыра. Бу мәкаләсендә яшь аналарга күкрәк сөтен имезү кагыйдәләрен төшендерә, күкрәк сөтенең әһәмияте һәм киң таралган бала тирбәтүнең зыяны турында фикерләре белән уртаклаша.

Башка хезмәтләрендә дә яшьләрнең гигиенасына һәм туклану режимына әһәмият биргән. Татарларда яшелчә ризык буларак аз кулланылганлыктан, яшелчә ризыкларын да тәкъдим иткән, организмга начар булганлыктан, йоклар алдыннан күп ашамаска киңәш биргән.

К. Насыйри тәмәкенең һәм аракының бала организмына зарарлы булуын күрсәткән. Кешенең эшкә сәләтлелеген торгызуда йокы зур урын алып тора. К. Насыйри да йокларга бер үк вакытта ятып, 8 сәгать йокларга киңәш биргән. Ул шулай ук мунчадан ничек файда-ланырга икәнен дә әйткән: һәр атнаны мунчада юынырга, мунчадан соң ятып ял итеп алырга, мунчага ашап бармаска һ. б. ш.

Насыйри мәдрәсәләрдәге тәрбия системасын кискен тәнкыйтьләгән, чөнки анда яшьләрнең физик үсешенә әһәмият бирелми, дигән. Ул физик тәрбия халыкның хәрәкәтле уеннарын, бәйрәмнәрен файдаланырга кирәклеген әйткән. Физик тәрбиянең батырлык, кыюлык, тәвәккәллек, үз сүзендә торучанлык, ихтыяр көче һ. б. сыйфатларны тәрбияләүгә йогынты ясавын К. Насыйри яхшы аңлаган.

К. Насыйри яшәгән чорда эстетик тәрбия бирү бөтенләй диярлек булмаган. Ислам дине музыка тыңлауны да тыйган. Шундый шартларда К. Насыйри кешеләргә эстетик тәрбия бирүне, мәктәпләрдә рәсем, җыр, музыка укытырга кирәклекне күтәреп чыккан.

Ул музыканы бик яраткан, үзе дә татар халкының уен коралы — кубыз ясаган. К. Насыйри чордашлары аның өендә еш булганнар. Аларның истәлекләреннән күренгәнчә, К. Насыйри берничә уен коралында уйный белгән (курай, кубыз, скрипка, балалайка һ. б.).

"Әдәбият турындагы мәҗлесләрнең җимешләре" китабының 30 бүлеген ул татарлар арасында музыканы пропагандалауга биргән һәм түбәндәге фикерне әйткән: "Кемне дә булса кайгы, борчу басса, ул яхшы җыр тыңласын. Әгәр дә берсенең йөрәге янса, яхшы җырдан аның уты сүнәр". Матур тавыш рухи азык булып тора, ул уйны яктырта, акыл эшчәнлеген үстерә, табигатьне яхшырта, мәрхәмәтлене олылый, йөрәксезне батырга әйләндерә, үтә саранны юмартка әверелдерә".

Сәнгать кешене канатландыра, аның иҗади көчен үстерә. Борынгы греклар, ди Насыйри, авырулырга да музыка тыңларга кушканнар. Аларның фикеренчә, музыка

авыруларның авыртуларын, сызлануларын баскан. Кем яхшы җыр һәм сокландгыч музыка вакытында бар нәрсәгә битараф калса, мондый кешенең йөрәген мүк каплаган булыр, ди Насыйри.

Ул халык җырларын халыктан язып алып пропагандалаган. Шуңа күрә дә эстетик тәрбиянең төп чыганагы итеп ул халык авыз иҗатын алган. Шулай ук ул яшьләрне төрле музыка коралларында: скрипкада, гитарада, курайда, балалайкада, кубызда һ. б. уйнарга өйрәнергә чакырган.

К. Насыйри музыка белән җыр арасындагы бәйләнешне бик яхшы аңлаган. Ул: "Әгәр кәрван музыка белән хәрәкәт итсә, дөяләр дә тизрәк һәм күңеллерәк атлый. Шуның шикелле яшьләргә дә укуда һәм хезмәттә музыка һәм җыр кирәк",— ди.

Укучыларның эстетик зәвыгын формалаштыруда әдәби әсәрләрнең дә әһәмияте зур. Насыйри халык әкиятләрен, табышмакларын, мәкальләрен бик уңышлы файдаланган.

Әгәр дә укучылар үзләре шигырьләр язсалар, бу бик файдалы. Мондыйларга К. Насыйри киңәш биреп: "Шигырьләр ачык, тирән идеяле, сүзләре аңлаешлы булырга тиеш. Чөнки алар шагыйрьнең үзе өчен генә түгел, башкалар өчен, халык өчен языла",— дигән.

К. Насыйри рәсем сәнгатенә дә зур игътибар биргән. Ул үзе рәсем ясаган, сызым сызган, укучыны да шуңа өйрәткән.

Дин буенча халык биюләре тыелса, К. Насыйри халык биюләренә зур игътибар биргән, аны бик яраткан. Балаларның биюләрен дә бик кызыксынып күзәткән һәм аларны бүләкләр белән бүләкләгән.

К. Насыйри рәсем сәнгатенә дә игътибарын юнәлткән. Ул үзе дә рәсем ясаган, сызым сызган, укучыларны да шуңа өйрәткән.

Укытучы һәм ата-аналар турында.

Каюм Насыйри укытучы хезмәтенә зур бәя биргән. Укытучы — яшьләрнең остазы, ул үсеп килүче яшь буынны киләчәк тормышка әзерли; балаларның белем һәм тәрбия дәрәҗәсе, аларның характеры ничек формалашуы укытучының шәхесенә нык бәйле.

Насыйри фикеренчә, уку-укыту эше укытучыдан билгеле бер күләмдә фәнни хәзерлек, күпьяклы эрудиция, киң күңеллелек һәм түземлелек таләп итә. Үзәнең "Кырык бакча" китабында ул: "Әгәр кемне дә булса, нәрсәгә дә булса өйрәтергә телисең икән, иң элек син үзең бу эшне бик яхшылап өйрән, сиңа карап башкалар да бу эшкә өйрәнергә теләрләр",— ди.

"Тәрбия" мәкаләсендә Насыйри укытучыга мондый таләпләр куя: укытучы укучыларга һәрвакыт игътибарлы булырга тиеш; аларның психологиясен исәпкә алырга, укучыларга тән җәзасы бирмичә генә укытырга тиеш. "Укытучы баланың күңелендә үзенең әти-әнисенә, туганнарына һәм җәмгыятькә, хезмәткә һәм белемгә мәхәббәт, эшсез

буш селкенеп йөрүгә һәм мәгънәсез күңел ачуларга нәфрәт тәрбияләргә тиеш" — ди ул. Яхшы укытучы үз укучыларына шундый тәэсир итә ки, алар укытучыларын гомерләре буе онытмыйлар һәм яраткан укытучылары алар күңеленә салган принциплар буенча яшиләр.

К. Насыйри укытучының сөйләменә югары таләпләр куя. Укытучының мөләем йөзле, яхшы гадәтле, оптимист булуы зур әһәмияткә ия. Насыйри яңа төр укытучы — үз эшенең остасы өчен көрәшә. Укытучы кебек изге эшкә очраклы кешеләр үтеп кермәскә тиеш. "Тәрбия" мәкаләсендә ул: "Укытучы-педагог үзен бөек эшкә, изге эшкә алынган кешеләр исәбенә кертелергә тиеш. Әгәр син укытучы һәм педагог икәнсең, укучыларыңны шулай итеп тәрбиялә ки — син биргән тәрбия укучыңа якын тормышында төп юнәлеш булсын.

Насыйри үзе дә таләпчән, җыйнак, балаларны яратучы тәрбияче буларак, башкаларга үрнәк булып тора. Ул педагогика өлкәсендә галим-теоретик кына түгел, ә бик яхшы укытучы — практик та иде. Насыйри һәр дәрескә җентекләп әзерләнә, үз эшенә бик таләпчән карый иде. Аның укучысы проф. П. Масловский үзенең истәлекләрендә К. Насыйриның бу сыйфатлары турында болай ди: "Ун баллы система буенча мин һәр фәннән 10, 9, 8 балл ала идем. 1855 елдан татар телен безгә Зөя өязе Шырдан авылы татарлары Каюм Насыйри укыта башлагач, мин 6 һәм 8 балл гына ала идем һәм бу билгеләр К. Насыйриның иң югары билгеләре иде.

Ләкин Насыйриның таләпчәнлеге нигезле һәм яхшы ниятле иде, ул укучыларның ихтыяҗларын аңлый һәм һәрвакыт аларга төрлечә ярдәм итә иде. Ул укытучыларга: әгәр нинди дә булса эш кушасың икән, нинди эш кушасыңны алдан ук уйлап куй; эш кушканда тәвәккәл бул, бер генә әйт һәм үгетләп торма,— дип киңәш бирә. Укучылары аны бик ятатканнар, аны үзләренең дусты һәм остазы дип санаганнар, аңа барысы да ышанганнар.

Каюм Насыйри иң авыр шартларда да халык мәгарифенә армый-талмый хезмәт итүнең ачык мисалы булып тора. Мохтаҗлык һәм тормыш мәшәкатьләренә карамыйча, ул укытучы һөнәренә тугрылыклы булып кала. Ничектер, абыйсы Габделхәйгә ул үзенең ярлы яшәве, ашау-эчү һәм юньле киенү өчен акча җитмәве, фатирының начар булуы һәм түбәсеннән су үтүе турында яза, ләкин мәгъри-фәтче үз эшеннән матди файда алу ягын гына эзләмәгән.

Насыйри балаларны җәмгыятьтә тәрбияләү ягында булса да, тәрбиядә гаиләнең роленә дә ул зур игътибар биргән.

Балалар һәм әти-әни арасында үзара аңлашу урнашкан тату гаиләдә баланың акыл, рухи һәм физик үсеше өчен уңайлы шартлар тудырыла. Әгәр дә ата-ана үзләре белемгә омтылмасалар, хезмәт яратмасалар, билгеле, балалары да, алардан күреп, белем алуга һәм хезмәткә күңел бирмәячәкләр.

Яшь аналарга киңәш бирү формасында язылган "Балаларны тәрбияләү турында" дигән тирән эчтәлекле мәкаләсендә Насыйри баланы туган көненнән алып дөрес тәрбия бирүдә ананың ролен ассызыклап күрсәтә.

Яхшы ата-аналар балаларының укытучылары белән даими элемтәдә торалар, аларны ихтирам итәләр. К. Насыйриның үзләренең балаларына белем бирүче укытучыларга үзләренең байлыклары белән масаючы, өстән көлеп караучы кайбер бай ата-аналардан ачы көлеп язган сатирик шигыре дә бар.

Ата-аналар балаларына таләпчән, игътибарлы һәм кечелекле булырга тиешләр. Насыйри, баласына артык табынып, аны сукыр мәхәббәт белән яратып, баласының һәр көйсезлеген үтәргә әзер торучы ата-аналарны кискен гаепли. Шул ук вакытта, ул балаларга эти-әниләрен, олыларны һәм картларны хөрмәт итәргә киңәш бирә. Аның кульъязма "Казан шәһәрендә яшәүчеләргә өндәмә" дигән китабында (150 якын битле) ата-аналарга түбәндәге киңәшләр бирелә: 1) балаларның тормышын оештыру; 2) кием-салым; 3) балаларны тәрбияләү; 4) фәннәрне үзләштерү; 5) гигиена кагыйдәләре; 6) белем алу; 7) телләрне өйрәнү методлары (бигрәк тә рус телен һәм туган телеңне); 8) мәдрәсәдәге искергән программаларны һәм укыту методларын тәнкыйтьләү һ. б. Кызганычка каршы, бу китап басылып чыкмаган.

К. Насыйри өлкәннәрне укыту мәсьәләсендә дә зур хезмәт куйган. Татар халкы арасында гомуми наданлык хөкем сөргәндә, мәктәптә генә балаларга тәрбия биреп, уңышка ирешеп булмаслыгын, өлкәннәргә дә белем бирергә кирәклеген К. Насыйри бик яхшы аңлаган.

Шул максаттан чыгып, К. Насыйри өлкәннәр өчен фәнни китаплар бастырып чыгару эшенә керешкән.

Белемнең файдалы булуын оператив пропагандалау, тормышта вакыйгаларны яктыртып бару өчен газета кирәк була. К. Насыйри татар телендә "Таң йолдызы" исеме белән газета чыгарырга тели. Ләкин патша хөкүмәте газета чыгаруга ризалык бирми. Менә шул вакытта татар телендә календарьлар чыга башлый. Календарьлар 1871 елдан 1897 елга кадәр чыгарыла. Алар күпмедер дәрәҗәдә газета-журналларны алыштырганнар. Календарьның эчтәлеге төрле темаларга караган педагогика, анатомия, физиология, гигиена, агрономия, космография, законоведение, публистика һ. б. Шуңа күрә дә К. Насыйриның бу календарьлары һәркемнең өстәл ярдәмлегенә әверелгән.

Аның календарьларының популярлыгын бер факт раслый. 1886, 1887, 1895 нче елларда аның календарьлары бастырылмагач, бик күп сораулар белән хатлар агыла башлый. Ә 1897 елда патша цензурасы календарьлар чыгаруны туктаткач, укучылар авторга үзләренең теләктәшлекләрен белдереп, кайгырып хатлар язганнар.

Семипалатинскийдан Габделкаюм Гаделлатыйпович Насыйрига язган хатында: "1898 елга сезнең календарьларны чыгарырга рөхсәт бирмәүләрен белгәч, бик борчылдык. Сезнең һәр китабыгыз 100 сумнан да артыграк",— дигән.

К. Насыйриның рус, гарәп, фарсы һ. б. телләрдән татар теленә тәрҗемә иткән китапларының әһәмиятен бәяләп бетергесез. Ул, чын мәгънәсендә, тәрҗемә остасы булып танылды.

Мәгърифәтче шулай ук санитария, гигиена, медицина белемнәрен халык арасында пропагандалауга да зур көч куйды. 1885 елда чыккан календарьда "Кеше организмының хәле һәм гигиенасы" мәкаләсендә татарларның кан агызу, сөлек салдыру эшләрен тәнкыйть иткән, ә 1890 елгы календарьда тәмәкенең зарарын ачып биргән.

К. Насыйри татар тормышындагы искелек калдыкларына каршы аяусыз көрәшкән. 1888 елда "Эчкеченең хәле" поэмасын язган. Соңыннан бу китап берничә тапкыр кабат бастырылган. 1896 елда эчкечелеккә каршы плакат төзелгән. Эчкечелекнең нинди нәтиҗәләргә китерүен яхшылап аңлаткан, укучыны аракы эчмәскә, сәламәтлекләрен сакларга өндәгән.

Каюм Насыйри өлкәннәрне укытуда да күрсәтмәлелек принцибын оста файдаланган.

Аның "Чәчәкләр һәм үләннәр" хезмәтендә киң таралган 153 авыруга аңлатма бирелгән, төрле үләннәрнең дәвалау үзенчәлекләре тасвирланган. Насыйриның бу хезмәте халык медицинацын өйрәнеп, рус телендәге чыганаклардан файдаланып язылган. Ул ныгыту, ярсыту, эч йомшарту, сидек кудыру, тир чыгару һ. б. дәвалау максатыннан еш кулланыла торган 192 үсемлеккә тасвирлама биргән.

1894 елда чыккан "Гәүдә әгъзаларының функциясе һәм гигиенасы законы" хезмәтендә кешенең анатомиясен һәм физиологиясен татар телендә тасвирлап биргән.

К. Насыйри төрле өлкәләргә караган китаплар бастырып чыгаруда халык массаларының соравына да зур игътибар иткән. Мәсәлән, Мөхәммәтйосыф Казаков аңа мөрәҗәгать итеп: "Акыл иясе, хөрмәтле Габделкаюм әфәнде! Сезгә үземнең сәламнәремне җибәреп, сездән хәер-фатиха көтеп калам. Әфәндем, Сезнең төрле өлкәләргә караган бик күп китапларыгызны күрдем. Һәрбер китабыгыз искиткеч файдалы һәм кирәкле. Аннан соң, әфәндем, безнең мөселман телендә техникага, һөнәрләргә караган китаплар юк. Әгәр дә бу өлкәләргә караган китаплар язсагыз, Сезнең безгә карата зур ярдәмегез, игътибарыгыз булыр иде",— дип хат яза.

Насыйри бу сорауга җавап итеп, слесарь һәм ювелир эшләре буенча ярдәмлекләр төзегән.

К. Насыйри башка авторларга да ярдәм кулы сузган. Мәсәлән, аның җитәкчелегендә Зыя Бәхтияров 1898 елда өстәл календаре һәм астрономия буенча дәреслек язган.

К. Насыйриның китапларына сорау бик зур булган. Әгерҗедән: "Хөрмәтле язучыбыз, Габделкаюм әфәнде! Сезгә күп сәламнәр җибәреп, сездән хәбәр итүегезне үтенәбез: быел чыгарырга вәгъдә иткән "Татар теле сүзлеге", "Гарәп теле кагыйдәләре" басылып чыкмадымы? Бу китапларның басылып чыгу вакытын, бәясен хәбәр итүегезне үтенәбез. Алга таба нинди китаплар чыгарырга уйлыйсыз? Әгәр дә исемнәрен хәбәр итсәгез, бик шат булыр идек. Милләт өчен файдалы китаплар язуыгызда уңышлар теләп калабыз. Әгерҗе авылы укучылары Мөхәммәтфатыйх Мансуров (икенчесенең имзасы танылмый) 2 январь 1895 ел."

Аңа Казан губернасыннан гына түгел, Пенза губернасыннан Госман Мостафилов, Астраханнан "Русча-татарча сүзлек", Верхнеуральскийдан Лотфулла Надиров, Орскидан Кәшиф Шәриповлар китап сорап мөрәҗәгать итәләр.

К. Насыйри китапларына сорау күп булганлыктан, аның китаплары кат-кат бастырылган. Мәсәлән, "Буш вакыт" китабы гына да 8 тапкыр бастырылган. Аның китаплары фәнни югарылыкта, һәркемгә аңлаешлы, бәясе ягыннан һәркем дә алырлык була. Насыйри үзенең акчаларын китап бастыруга тоткан.

Казан губернасының иң ерак авылларында китаплар тарату өчен К. Насыйри бу эшкә үзенең укучыларын, мәдрәсә шәкертләрен тарткан. Гали Чокрыйның улы Гарифулла 5 ел каникулга киткән вакытта халык арасында тарату өчен Насыйридан төргәк-төргәк китаплар алуын искә төшерә.

К. Насыйриның бу эшен күрә алмаучылар да булган, аңарга төрлечә каршы төшкәннәр, куркытканнар, янаганнар. Ләкин К. Насыйри үз алдына куйган максатыннан тайпылмаган. "Һәр уйлап табучы, новатор үзенең идеяләрен тормышка ашырганда, каршылыкларга очрый. Колумб белән Гутенбергның бәхетсезлеге һәркемгә билгеле, ләкин соңгы буын гына ал арның бөеклеген белде",— дип язды К. Насыйри,

Каюм Насыйри үзе дә яшь буынның, халыкның аны күрсәткән хезмәтләреннән чыгып бәяләүләренә ышанган.

К. Насыйри татар балалар әдәбиятына нигез салучыларның берсе булды. Ул укуны ял итүнең бер төре итеп карады һәм китапны зур бәя биреп: "Китап — ул гаҗәеп бакча, аның юллары — нәркис гөлләре",— дигән. Ул дөньяви эчтәлекле матур әдәбият әсәрләрен укырга рөхсәт итмәгән ата-аналарны шелтәләгән. Китап укыганда бала үзенең буш вакытын файдалы хезмәт белән үткәрә, фән һәм тормыш өчен кирәкле белем ала.

Иң яхшы укытучы булып китап тора. Китап — ул киңәшче, кешене күп кенә кыенлыклардан саклый, төрле эшләргә ярдәм итә. Менә шуңа күрә дә, башка танылган педагоглар шикелле, К. Насыйри да үзенең иҗади эшчәнлегендә балалар әдәбиятын булдыруга игътибар бирде.

Татар китапларын басу өчен типографияләр фәкать 1801 елда гына эшли башлый. К. Насыйрига кадәр балалар дини эчтәлекле "Кисекбаш" (1845), "Бәдавам" (1846), "Ахырзаман китабы" (1847), "Рисалаи Газизә" (1807 елда языла, 1847 елда бастырыла), "Фәзаимии шогур" (1854) һ. б. китапларны гына укыганнар, дөньяви эчтәлекле китаплар бөтенләй булмаган. Бу китаплар гарәп, фарсы, төрки телләрдән алынган сүзләр белән язылганнар, дини эчтәлеккә корылганнар. Балаларда пессимизм һәм куркыту уятканнар. К. Насыйрига кадәр балаларга класстан тыш уку өчен Салихҗан Кукляшевның "Диване хикаяте татар" (1859) хрестоматиясе һәм Хуҗа Насретдин турында татар халык легендалары һәм мәзәкләре" (1845) генә булган.

К. Насыйри "Бакырган", "Фәзаилеш шогур", "Тук һәм ябык җен" китапларының балага бернинди дә файда бирмәгәнлеген әйткән. Мәсәлән, "Фәзаими шогур" китабында гөнаһлыларны түбә өрлегенә асып куюлары әйтелә. К. Насыйри көлеп сорау бирә: "Бу өрлек чыдатыр дип уйлыйсызмы? Әгәр дә тимер булса ул эриячәк, әгәр агач булса, ул яначак. Бу белем бирә торган китап түгел, ә чеп-чи ялган".

К. Насыйри үзенең беренче әсәрләрен күренекле рус педагогикасы классигы К. Д. Ушинскийның дидактик әкиятләреннән чыгып язган. Аның "Буш вакыт" китабында баланың дөньяга карашын киңәйтерлек табигать күренешләре, табигать турында файдалы мәгълүматлар бирелгән. Бу китап 1860 елда дөнья күрсә, ә 1868 елда өстәмәләр белән кабат бастырылган. Әлеге китап балалар әдәбиятының башлангычы булып тора. Китап бик күп бүлекләрне үз эченә алган: "Кеше гәүдәсе һәм йөрәге", "Яңа җир" (Христофор Колумб), "Күк йөзе", "Ераклык", "Җир", "Җир шарының әйтелеше", "һава насосы", "Һава шары", "Температураның үзгәрүе", "Су", "Яңгыр", "Бәс", "Кар", "Боз", "Кыш", "Яз , "Җәй", "Көз", "Балчык", "Кирпеч", "Пыяла", "Тоз", "Шикәр", "Күкерт", "Тимер", "Бакыр", "Болан", "Кит", "Кошлар" һ. б. һәр бүлектә К. Насыйри чынбарлыктагы фактларны китереп, табигать күренешләрен ышандырырлык аңлатып биргән.

Фәнни материалны популяр итеп аңлатып бирү өчен автордан зур көч кую таләп ителгән.

К. Насыйриның балалар әдәбиятына кергән "Тәрбия турында", "Этика турында", "Кырык бакча", "Кабуснамә" һ. б. китаплары дидактик жанрда язылганнар. Аның "Кырык бакча" (1880) китабы кыска дидактик хикәяләрдән, мәсәлләрдән, өйрәтү характерындагы такмаклардан тора, теге яки бу сорауларга җавап табарга ярдәм итә.

"Әдәбият буенча әңгәмәдәшләргә китап" (1884) хрестоматия характерында өлкәннәргә атап язылса да, бу китаптан балалар да уңышлы гына файдаланганнар. Халык шагыйре Г. Тукай да үзенең 8-9 яшьлек вакытында, бу әсәрне укып, авыл кешеләрен таныштыруын искә төшереп язган.

К. Насыйриның "Җәваһирел хикәят" китабы халык зирәклегенә, тапкырлыгына нигезләнгән, күп төрле мәсәлләр һәм хикәяләр тупланган ("Эт һәм сөяк", "Ана һәм бала", "Кыз һәм бала", "Чеһән һәм чыпчык" һ. б.).

К. Насыйри рус, көнчыгыш телләреннән "Кабуснамә" (1881) "Әбүгалисина кыйссасы" (1881), "Кырык вәзир кыйссасы" (1868), "Гөлрөх һәм Камәрҗан әкиятләре" (1896) китапларын татарчага тәрҗемә иткән. Ул китапларны тәрҗемә иткәндә, тәрбия бирүне күз алдында тотып, текстны үзгәрткән, эшкәрткән. Аның үз фикере бигрәк тә "Кабуснамә" китабында ачык чагыла.

Укучылар арасында К. Насыйриның "Әбүгалисина" китабы зур популярлык казанды. Бу фантастик повесть К. Насыйри яшәгән чорда да 7 тапкыр басылган. Бүгенге көндә дә бу әсәрне укучылар рус һәм татар телләрендә яратып укыйлар. Китаптагы вакыйгалар укучыларның күзаллауларын үстерә, фантастик күренешләр реаль күренешләр белән үрелеп барыла, халыкның караңгылыктан, усал көчләр изүе астыннан чыгарга омтылышы чагылдырыла.

Аның "Кырык вәзир" китабы 80 новелланы үз эченә алган. Бу китап 8 тапкыр басылып чыккан.

К. Насыйриның әсәрләре халыкка аңлаешлы булган, аны яратканнар, кулдан-кулга йөртеп укыганнар. Мәдрәсәләрдә аның китапларын укырга рөхсәт итмәсәләр дә, шәкертләргә бу китаплар таныш булган.

"Әдәбият турында мәҗлесләрнең җимеше" китабы уңаеннан шәкерт М. Укмаси: "Шүрлектә никадәр китап булса да, мин татар егете бу китапларның берсен дә аңламый идем. "Йосыф", "Алма китабы", "Бакырган" китаплары миңа ят иделәр. Ә Насыйриның китабын мин кулымнан да төшермәдем, яшьләр кичәсенә дә алып бардым, анда бергәләп укый идек. Безгә бу китап рухи азык бирә иде. Егетләр Казанга барып кайттылар, ләкин бу китапны таба алмадылар. Шулай булса да, бу китаптан барыбыз да файдаланды",— дип искә ала.

К. Насыйриның балалар китабына карата таләпләре, аның үрнәкләре татар халкының балалар әдәбиятын үстерүгә нигез булып торалар.

К. Насыйри татар педагогикасының күренекле вәкиле булып тора. Аның тырыш хезмәте, ныклыгы нәтиҗәсендә татар педагогикасы, схолостик тәрбия системасын кире кагып, прогрессив педагогикага мөрәҗәгать итте. Мәгърифәтченең бөтен эшчәнлегендәге татар һәм рус халкын якынайту, татарларга рус педагогикасының демократик тенденцияләрен җиткерү кызыл җеп булып сузыла. К. Насыйри И. Хәлфин, Х. Фәезхановның мәктәп өлкәсендәге эшчәнлекләрен дәвам иттереп, татарлар өчен рус

мәктәбе тибында ана телендә укыта торган мәктәпләр ачуны, мәҗбүри рәвештә рус телен укытуны таләп итте.

К. Насыйриның һәр язган хезмәтен чордашлары зурлап бәяләделәр. Яратып укыдылар. Аның мәгърифәтчелек идеяләрен Г. Ильяси, З. Бигиев, Ф. Халиди, Г. Камал кебек язучылар күтәреп алдылар. К. Насыйриның мәгърифәтчелек эшен дәвам иттергән халык шагыйре Г. Тукай да аның әсәрләре белән тәрбияләнгән. М. Гафури, Ш. Камал, Х. Ямашев, Г. Коләхмәтов кебек татар халкының алдынгы кешеләре К. Насыйри традицияләрендә тәрбияләнеп җиткәннәр.

Вакытлар, еллар үткән саен, Каюм Насыйриның тарихи урыны, халыкка күрсәткән хезмәте, фәнгә, мәдәниятка керткән өлеше тагын да ачыла бара.

Киң эрудицияле мәгърифәтче галим Каюм Насыйриның фәннең төрле тармакларындагы күп яклы гыйльми хезмәтләре татар халкы мәдәниятенең кадерле, кыйммәтле хәзинәсе булып тарихка керде.

Вопросы для самоконтроля.

1. Какой вклад внес К.Насыйри в основу обучения и воспитания в школах?

2. Что подразумевается под историко-педагогические предпосылки воспитания заботливого отношения к людям на основе народной педагогики?

Задания для практики.

Педагогические условия воспитания заботливого отношения к людям на уроках эстетического цикла на традициях татарской народной педагогики.

Ознакомиться с текстом документа «Тема 2» , добавить вопросы для самоконтроля.

Глоссарий по теме 2

Творчество педагогическое - выработка и воплощение учителем в постоянно меняющихся условиях учебно-воспитательного процесса, в общении с детьми оптимальных и нестандартных пед. решений. Т. п. характеризует наличие у педагога глубоких и всесторонних знаний и их критическую переработку и осмысление; умение перевести теоретические и методические положения в пед. действия; способность к самосовершенствованию и самообразованию; разработку новых методик, форм, приемов и средств и их оригинальные сочетания; диалектичность, вариативность, изменчивость системы деятельности; эффективное применение имеющегося опыта в новых условиях; способность к рефлексивной оценке собственной деятельности и ее результатов, к формированию индивидуального стиля профессиональной деятельности на основе сочетания и выработки эталонных и индивидуально неповторимых черт личности педагога; способность к импровизации, основанной на знаниях и интуиции; умение видеть «веер вариантов».

Педагогическая ситуация - 1) совокупность условий и обстоятельств, специально задаваемых учителем или возникающих спонтанно в пед. процессе. Цель создания: формирование и развитие учащегося как будущего активного субъекта в общественной и трудовой деятельности, формирование его как личности; 2) кратковременное взаимодействие учителя с учеником (группой, классом) на основе противоположных норм, ценностей и интересов, сопровождающееся значительными эмоциональными проявлениями и направленное на перестройку сложившихся взаимоотношений.

Использованные информационные ресурсы.

1. Ахияров К.Ш. Народные традиции в трудовой подготовке молодежи. Монография. - Нижнекамск: Изд-во НМИ «Чишмэ». 2001. - 207 с. http://nauka-pedagogika.com/

2. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учебник для студентов средних и высших пед. учеб. зав. - М: Академия, 1999. - 168 с. http://www.studmed.ru/

3. Нигматов З.Г. Гуманистические основы педагогики: Учебн. пособие: М.: Высш. шк., 2004. – 400 с. http://www.alib.ru/

4. Закирова К.В., Кадыйрова Р.Э., Низамов Р.А. Гаилэдэ һәм балалар бакчасында эхлак тэрбиясе. - Казан: Мэгариф, 1999. - 224 б. http://www.tatknigafund.ru/

5. Кукушкин В.С. Этнопедагогика. Учебное пособие. - М.: Изд-во МИСИ; Воронеж: Изд-во НПО «Модек», 2002. - 304 с. http://lib.mgppu.ru/

6. Каюм Насыри. Книга о воспитании. - Казань: Татарское книжное издательство, 1994. http://www.tatknigafund.ru/

7. Хузиахметов А.Н. Уроки воспитания (на татарском языке). - Казань, 1998. - 204 б. http://www.tatknigafund.ru/

8. http://www.school2100.ru/regions/regions_main.html

9. http://www.obruch.msk.ru

Тема 3. *МӘШҺҮР МӘГЪРИФӘТЧЕЛӘР*

Аннотация. В данной теме идет речь о великих татарских просветителях, таких как Р.Фэхретдин, Ш. Мэрджани, Г. Баруди и др.

Ключевые слова. Медресе Мухаммадия, образование, азбука.

Методические рекомендации по изучению темы.

- Тема содержит лекционную часть, где в разделе «Лекция» имеются общие представления по теме;

- После прохождения предыдущей части, надо выполнить задание и подготовить вопросы по тексту;

- И напоследок есть раздел Обсуждений, где вы можете обсудить разные интересные факты, рассказать о чем-то новом, или же просто спрашивать то, чего не поняли.

Мәшһүр мәгърифәтчеләр

Эчке Руссия татарларының иң мәшһүр һәм атаклы мәдрәсәләреннән берсе, асылда, милли университет вазифасын үтәгән "Мәдрәсәи Мөхәммәдия"не аның нигез ташларын салучысы, җитәкчесе, мөдәррисе Галимҗан Галиев-Баруди исеменнән башка күз алдына китерүе мөмкин түгел. Ул XIX йөз ахырларында ук күренекле мәгърифәтче, дин белгече һәм реформаторы, фәлсәфәче, педагог буларак, дистәләрчә китаплар язып бастыра. Бу олпат шәхеснең абруе XIX йөз азагы – XX гасыр башында гаять зур була. Рус мәмләкәтенең уннарча төбәкләрендә нәшер ителгән татарча газета-журналларда аның исеме бернинди аңлатмаларсыз "Галимҗан хәзрәт" дип кенә бирелгән. Үз чорында мондый популярлык һәм авторитетка бары берничә генә шәхес (Ш. Мәрҗани, Р. Фәхретдинов, И. Гаспринский һ. б.) ия була. Рәсми русча документларда мәдрәсәнең исеме еш кына "Мөхәммәдия" дип түгел, бәлки нигезләүчесе һәм җитәкчесенә нисбәттән "Галеевское медресе" дип йөртелә.

Галимҗан хәзрәтнең исеме һәм эшчәнлеге совет чорында уңай яктан телгә алынмады диярлек. Бары тик 80 нче елларда, ягъни тарихка объектив бәя бирелә башлагач кына, Баруди кебек шәхесләрнең эшчәнлеген яктыртуда гаделлек ягы көчәйде.

Г. Барудиның кылган гамәлләре колач җитмәстәй зур. Аны кечкенә мәкаләдә генә нигезле яктыртып та, бәрәкәтле педагогик эшчәнлегенә тиешенчә тукталып та булмый. Шуңа күрә алар хакында кыскача гына әйтеп китәргә туры килә.

Галимҗан хәзрәт (Галимҗан бине Мөхәммәтҗан бине Гали) 1857 елның 2 февралендә Казан өязенең Кече Кавал авылында сәүдәгәр гаиләсендә туа. Казанга күчеп килгәннән соң, 1862 елда икенче мәхәллә мәдрәсәсенә укырга керә. Бу кадими уку йортында 4 ел чамасы укып китапларны өйрәнүне тәмам иткәч, морфология, гарәпчә гыйлемнәр һәм гомуми кулланылышта булган барлык китаплардан дәрес ала. Сәләте зур булу сәбәпле, хәлфә сыйфатында үзе алган гыйлемнәрдән шәкертләргә сабак та бирә.

1875 елда 18 яшьлек Галимҗан, белемен тирәнәйтү өчен, Бохарага китә. Анда "Миргарәб" мәдрәсәсендә 7 ел укып, өйрәнелә торган барлык фәннәрне үзләштерә һәм алар өстенә тәфсир, хәдис, хисап, алгебра, геометрия, медицина һәм табигать буенча белем ала, шул вакытларда Сәмәрканд, Ташкент кебек шәһәрләргә сәфәр кыла. 1882 елда Казанга кайта һәм анда 5 нче мәчеттә имамлык һәм дәрес бирү өчен, ягъни мөдәррислек өчен указ ала. Шул көннән башлап Галимҗан хәзрәт бөтен көчен яңа мәдрәсә бинасы салу һәм дәрес бирү эшенә юнәлтә. Бу хыялны тормышка ашыру гаять зур кыенлыклар белән бәйләнгәнлектән, Баруди, гыйлем арттыру һәм тәҗрибә туплау өчен, 1887 елда кабат зур

сәяхәткә чыгып китә. Мисыр, Стамбул, Хиҗазга сәфәр кыла, андагы олуг галимнәр белән таныша, алардан акыллы фикерләр, киңәшләр ала.

Яшь чагыннан ук иске тәрдәге мәдрәсәнең җитешсезлекләрен үз җилкәсендә татыган сәләтле һәм үткен акыллы Галимҗан Галиев мәгариф эшенең шул чордагы торышы милләт өчен зарарлы дигән нәтиҗәгә килә. Иске мәдрәсәләр, ди ул, төзәтелергә һәм дини юнәлешкә математика һәм табигать фәннәре кушылырга тиеш. Балаларга гамәли белем бирү ихтыяҗыннан чыгып, галим яшь буынга фәннең төрле тармакларыннан мәгълүмат бирү, сәүдә һәм промышленность эшен ныклы өйрәнү мәсьәләсен күтәреп чыга. Дини мәдрәсәләрдән баш тартмаган хәлдә, ул "профессор, фәлсәфәче, инженерлар" әзерли торган дөньяви мәктәпләр кирәк, дигән фикерне алга сөрә.

Киләчәктә даны Русиянең бөтен төрки-мөселман дөньясына таралган мәдрәсәгә 1882 елда Галимҗан хәзрәтнең атасы Мөхәммәтҗан тарафыннан, озынлыгы 16, киңлеге 8 метр итеп, таштан бер катлы бина салына. Ләкин салынган елны ук шәкертләр күбәеп, бинага сыймый башлагач, Мөхәммәтҗан шул таш өйнең астын казытып, тәрәзәләр куйдырткан һәм анда да шәкертләр тора башлаган.

Барудиның уку-укыту эшен җайга салуы, зур хәзерлекле мөдәррис (педагог) булуы, ә атасының укучы яшьләр ихтыяҗын канәгатьләндерерлек матди шартлар тудыруы аркасында шәкертләр саны һаман саен арта. Моңа нисбәтле рәвештә мәдрәсә дә киңәя, үсә бара. XX йөз башында инде "Мөхәммәдия" мәдрәсәсе берничә катлы өч таш корпусны, ашханә, кухня, авырулар өчен хастаханә, итек-читек, кәвеш төзәтү, агач эше, китап төпләү остаханәләре һ. б. берләштергән зур бер комплекс тәшкил итә, анда заманча шартлар (үзәктән җылыту системасы, электр яктыртуы һ. б.) тудырыла. Бу чын мәгънәсендәге олуг татар университетын төзү һәм оештыру эшендә мөдәррис үзе, аның хатыны Бибимаһруй абыстай, татарның бай сәүдәгәрләре Габдулла Үтәмишев, Әхмәд Хөсәенов һ. б. үз-ләреннән зур өлеш кертәләр.

Ачылган вакытында "Мәдрәсәи Мөхәммәдия" башка иске төрдәге уку йортларыннан берни белән дә аерылмый диярлек, фәкать гарәп теле һәм дин дәресләре генә яңа баскычка куела. Ләкин мәшһүр уку йортларында гыйлем алган һәм сәфәрләрендә бай тәҗрибә туплаган Галимҗан хәзрәт, реформа ясамый торып, милли мәгариф эшен алга җибәрү мөмкин түгеллеген яхшы аңлый. Моның өчен башта башлангыч сыйныфларны, аннары шуның нигезендә урта һәм югары классларны үзгәртеп кору кирәк дип табыла. Шул ихтыяҗның нәтиҗәсе буларак, 1891 елда "Мөхәммәдия"гә ысуле җәдидә, ягъни Европа мәгърифәте, Шәрыкъ казанышларына нигезләнгән яңа метод белән укыту гамәлгә кертелә. Җәдидчелек юнәлешен кыйбла иткән Баруди, яңа системаны юлга салу йөзеннән, бер-бер

артлы дәрес китаплары һәм дини фәлсәфәгә кагылышлы гыйльми хезмәтләр чыгара башлый.

Яңа ысул белән укыту өчен ул, беренче чиратта, "Сәвадхан" исемле әлифба төзи. Ул яңа ысул белән төркичә (татарча) язылган беренче әлифба санала. 1891-1915 елларда аның 12 басмасы чыга. "Сәвадхан"ның беренче варианты 24 биттән торса, аның Тәкмиләсе тулыландырылган (өстәмә) басмасы ("Сәвадхан тәкмиләсе") 64 сәхифәне тәшкил итә һәм шулай ук күп мәртәбә кабат басыла. Шул ук 1891 елда аның арифметика буенча "Нәмунәи хисаб" дигән хезмәте басылып чыга һәм озак еллар буенча мәктәпләрдә кулланма булып йөри (ул да берничә мәртәбә нәшер ителә). 1891 елда мөдәррис үзенең "Саде пенд" исемле үгет-нәсихәт китабын бастырып чыгара.

Шул ук чорларда Г. Баруди гарәп теленә кереш мәгънәсендә "Мәдхәле гарәбия", "Өч тел сәлясе", гарәп морфологиясе буенча "Сарфы гарәби" һ. б. хезмәтләр иҗат итә. Алар мәктәп-мәдрәсәләрдә дәреслек хезмәтен үтиләр. Олуг философ, дин галиме һәм реформаторы буларак, Галимҗан хәзрәт бер-бер артлы дин-иман, ислам-шәригатькә кагылышлы "Гыйльме әт-тәүхид", "Бәда-әл-мәгариф", "Әл-гокудәс-сәляс", "Гайнел-мәтлаб фи шәрех әбьят хөснел-мәшариб", "Сөаль вә җаваплы хөснел гыйбадәт", "Сөаль вә җаваплы бәдь-әл-мәгариф", "Сөаль вә җаваплы гыйбадәте-сәляс", "Сөаль вә җаваплы әүвәл-ән назафат", "Тарихел-әнбия", "Тәтимме", "Әзкяр шәрифә", "Әзкяр өс-салават", "Әүвәл-ән-назафат фи мәсаил әттаһара" һ. б. китаплар бастырып чыгара һәм төрки-ислам дөньясында зур шөһрәт казана. Аның "Мәгарифе исламия" дигән циклда чыккан хезмәтләре шундый зур популярлык казана ки, "Сөаль вә җаваплы хөснел-гыйбадәт"нең хәтта 1918 елда да 14 нче басмасы дөнья күрә. Барудиның кыйммәтле дөньяви хезмәтләренең берсе — гарәп грамматикасына багышланган 136 битле "Хөснел-мәшрәб фи сарыф лисан-әл-гарәби" (1891) дигән әсәре. Ул үзенең әһәмиятен хәзер дә югалтмаган.

Башлангыч мәктәпне яңа нигездә тәртипкә китереп, Галимҗан хәзрәт әкренлек белән рәшди (урта) сыйныфны ислах итә, 1899 елда яңартылган рәшдия бүлеген ача. Беренче баскычларны ныклы нигезгә куйганнан соң, педагог-реформатор XX йөзнең әүвәлге елларында игъдадия (уртадан югары) һәм иң югары сыйныф — галия класслары ачуга ирешә. Бу эшләрне гамәлгә ашыру юлында җитәкчелек тарафдары Галимҗан хәзрәткә, әлбәттә, гаять зур кыенлыкларны җиңәргә туры килә.

Мәдрәсәдә ныклы тәртип урнаштырыла: шәкертләрнең килү-китү, керү-чыгу, яту-тору кебек эшләре махсус расписаниегә нигезләнә. Тору урыны, дәресханә һәм ашханә һәркайсы аерым бинага урнаштырыла. Шәкертләр гомуми ашау режимын сакларга тиеш булалар. "Мөхәммәдия"дә рус мәктәпләрендәге кебек парталар, мөнбәр (кафедра), кара такталар, тарих һәм география карталары, плакатлар булдырыла. Төгәл расписаниегә

нигезләнгән дәрестә шәкертләр утырма якала тужурка, башларына тигез түбәле кәләпүш киеп утыралар.

Кыскасы, Галимҗан Баруди һәм аның фикердәшләре тырыш-лыгы белән "Мөхәммәдия" мәдрәсәсе XX йөз башларында һәр җәһәттән уңышлар казана. 1907 елда татар җәмәгатьчелеге Галимҗан хәзрәтнең 50 яше тулган көннәрдә аның дин һәм мәгърифәт өлкәсендәге 25 еллык игелекле эшчәнлеген киң рәвештә билгеләп үтә. Газета-журналларда аның шәрәфенә дистәләгән мәкаләләр, кот-лаулар басыла. Мәшһүр җәмәгать эшлеклесе Йосыф Акчура хәтта аның турында махсус китап нәшер итә.

Мондый хөрмәт һәм игътибардан рухланган мәгърифәтче үзенең мәдрәсәдәге эшчәнлеген тагын да камилләштерә, аның программасына дөньяви фәннәрне тагын да күбрәк кертергә омтыла. Нәтиҗәдә, "Мөхәммәдия"дә киң планда "төрки", ягъни татар, рус, гарәп, фарсы телләре, арифметика, алгебра, Русия тарихы, төрки кавемнәр тарихы, гомуми тарих, ислам тарихы, физика, гарәп әдәбияты, фәраиз (мирас бүлү фәне), әхлак, гигиена, ритмика, риторика, психология, логика, философия, методика, педагогика һ. б. предметлар укытыла.

1906 елдан башлап, Г. Баруди "Әддин вә-әл-әдәб" ("Дин һәм әдәп") дигән абруйлы журнал да чыгара. Анда, башлыча, корьән, дин-шәригать мәсьәләләре яктыртылса да, мәгарифкә дә шактый урын бирелә, дәрес программалары басыла.

Ул гына да түгел, Галимҗан хәзрәт яңа төрдәге мәктәп-мәдрәсәләр өчен дөньяви белемгә ия мөгаллимнәр әзерләүгә зур хезмәт куя. 1907 елның 2 маенда шушы максат белән "Мөхәммәдия" мәдрәсәсе каршында махсус педагогик курслар ачыла. Аларга Казан, Уфа, Вятка һ. б. губерна авылларыннан 60 лап кеше җыела. Әмма түрәләрнең рөхсәтеннән башка ачылганга, бу курсларны 60 городовой ярдәмендә полиция туздыра. Таякның юан башы Г. Барудига төшә. Электән үк үзенең җәдидчелек инициативасы өчен эзәрлекләнгән дамеллага (аның "Дин һәм әдәп" журналыннан да "гаеп" табалар) җирле властьлар каты чара күрергә булалар. 1908 елның 8 маенда Галимҗан хәзрәтне берничә тарафдары белән берлектә, губернатор әмере белән 2 елга Вологда губернасына сөрәләр. Журналы да ябыла. Ләкин мөдәррис ныклы җирлеккә салган мәдрәсә, үз юлбашчысын вакытлыча югалтса да, баганалы юлыннан тайпылмый, милләт өчен сыйфатлы белгеч-кадрлар әзерләвен дәвам иттерә.

1910 елда Баруди сөргеннән исән-имин кайта һәм яңадан барлык көч-куәтен дин вә мәгариф эшенә бирә. 1913 елдан "Әддин вә әл-әдәб" яңадан нәшер ителә башлый, "Мөхәммәдия" дә уку-укыту, тәрбия җәһәтеннән тагын бер баскычка күтәрелә.

Гаять зур абруйлы Галимҗан хәзрәт 1917 елгы февраль инкый-лабыннан соң Уфадагы Диния нәзарәтенә мөфти булып сайлана, үз вазифасын намус белән үти. Аның

мөфтилек хезмәте Октябрь күтәрелешеннән соң да дәвам итә. Бөек дин галиме, мәгърифәтче һәм педагогның үлеме дә изге юлда йөргәндә була. Мөфти хәзрәтләре 1921 елның декабрендә Мәскәүгә ачларга ярдәм итү мәсьәләсендә җәмәгать вәкиле буларак барган җирендә вафат була һәм Казанга алып кайтып җирләнә.

Татар милләте тарихында, бигрәк тә аның мәдәнияте һәм дини-фәлсәфи карашлары өлкәләрендә, якты эз калдырган бу олуг затны без хаклы горурлык хисе белән искә алырга һәм аның күпкырлы эшчәнлеген фәнни нигездә өйрәнергә тиешбез.

Габденнасыйр Курсави.

Күренекле галим, татар иҗтимагый фикерендә рационалистик агымга нигез салучыларның берсе Габденнасыйр Курсави белемне Малмыж өязе Мәчкәрә авылы мәдрәсәсендә ала. Гаять сәләтле һәм белемгә омтылучан бу баланы мәдрәсәдә биргән белем генә канәгатьләндерми, ул үзлегеннән күп укый һәм кайбер мәсьәләләрдә остазларыннан өстенрәк фикер йөртә башлый. Мәдрәсәне тәмамлагач, Г. Курсави, шул вакыттагы традиция буенча, заманының гыйлем һәм мәгърифәт үзәге саналган Бохарга укырга китә. Андагы күренекле шәхесләрнең берсе — Мөхәммәт Ниязколый әт-Төрекмәнидән дүрт ел буе дәресләр ала. Бохарда ул һәрьяк-лап дини тәгълиматны өйрәнә, бик тырышып Көнчыгыш телләрен үзләштерү өстендә эшли, күренекле шагыйрьләрнең һәм урта гасыр фикер ияләренең әсәрләре белән таныша. Укуын тәмамлап, туган якларына кайткач, Курса авылында ул зур мәдрәсә ача һәм, үз тирәсенә шәкертләр туплап, мәгърифәтчелек идеяләрен пропаганда-лый башлый. Кыска гына вакыт эчендә тирә-якта зур дан казанып өлгерә.

Габденнасыйр Курсави уннан артык фәнни хезмәт язып калдыра. Алар арасында иң мәшһүре — "Әл-иршад лилгыйбад" ("Кешеләрне туры юлга өндәү") исемле китап. Гарәп телендә язылган булса да, бу китапның әһәмияте татар иҗтимагый фикере өчен зур була: Курсави татарлардан беренче булып фәлсәфи тәнкыйтькә юл ача. Ул гасырлар буе дәвам иткән рухи һәм фикри торгынлыкны, искелеккә ябышып ятуны кискен тәнкыйть итә, схоластиканың һәм фанатизмның чын йөзен ачып бирә. Курсави XIX гасыр кешесенең Мөхәммәд пәйгамбәр заманыннан үзгәрешсез калган шәригать кагыйдәләре белән генә яши алмавын аңлый, халыкның киләчәген мәгърифәт юлына басуда, фәнни белемнәр алуда, ирекле фикер йөртүдә күрә.

Шиһабетдин бине Баһаветдин әл-Мәрҗани

Татар мәдәнияте һәм иҗтимагый фикер тарихында күренекле тарихчы-галим, фикер иясе һәм фәлсәфәче Шиһабетдин бине Баһаветдин әл-Мәрҗани тирән эз калдырды.

Ул 1818 елның 16 январенда Казан артындагы Ябынчы авылында туа, әтисенең мәдрәсәсендә башлангыч белемне ала. 1839-1849 елларда Бохара һәм Сәмәрканд

мәдрәсәләрендә укый. Монда ул мөселман дине тәгълиматын, гарәп һәм фарсы телләрен тирән үзләштерә, фәлсәфә һәм тарих фәннәрен өйрәнә, Көнчыгыш акыл ияләренең мирасына зур игътибар биреп, күп вакытын китапханәләрдә уздыра.

1849 елда Мәрҗани Казанга әйләнеп кайта һәм Казанның беренче мәчетендә имам һәм аның каршындагы мәдрәсәнең мөдәррисе итеп сайлана, гомеренең ахырынача шул хезмәтендә кала. Аның бөтен гомере шәкертләр тәрбияләүгә, гыйлем-мәгърифәт таратуга һәм фәнни эзләнүләр алып баруга багышланган. Ул мәдрәсәнең уку-укыту эшләрен яңача үзгәртеп кора, укыту програм-масына тарих, география, математика, астрономия фәннәрен дә кертә. Аның дәресләре материалны анализлауның тирәнлеге, фәнни мәгълүматларга бай булуы белән аерылып тора. Татарлар тарихында беренче булып, мәдрәсәсендә эчке тәртип кагыйдәләре кертә, попечительләрне сайлап куюга ирешә, укыту эшен надан, шөһрәт яраткан байлар башбаштаклыгыннан азат итә. Шәкертләрен ул Көнчыгышның мәшһүр фикер ияләре һәм шагыйрьләре калдырган бай мирас белән таныштыра, татар халкының әдәби ядкарьләрен һәм авыз иҗаты әсәрләрен өйрәтә.

Ризаэтдин бине Фәхретдин

Татар халкының күренекле фикер иясе, мәгърифәтче, тарихчы һәм педагог, язучы һәм журналист Ризаэтдин бине Фәхретдин бине Сәйфетдин дәресләрне укымышлы әтисе һәм әнисеннән алганнан соң, 7 яшендә мәдрәсәгә керә, башта үз авылында, аннары Түбән Чыршылыда укый. Һәр нәрсә белән кызыксынучан шәкерт югарырак сыйныфларда китап күчереп язу белән шөгыльләнә һәм үз заманы өчен бай гына китапханә булдыра. Риза Фәхретдинов яшь вакытта ук Мәрҗани йогынтысында була, аның әсәрләрен җентекләп өйрәнә, 1886 елда Казанга барып, мәшһүр галим белән очрашып сөйләшү бәхетенә ирешә, бу очрашу аның күңелендә җуелмас эз калдыра. Ш. Мәрҗанинең фәлсәфи фикерләре, алдынгы карашлары яшь шәкертнең иҗади эшчәнлегенә уңай йогынты ясый. Мәдрәсәсен тәмамлап, балалар укыта башлагач, Р. Фәхретдин Мәрҗанинең алдынгы ысулларын куллана, тәрбия эшендә бай тәҗрибә туплый. Укыту эшчәнлеге белән беррәттән, Р. Фәхретдин фәнни эш белән мавыга, бик күп китаплар һәм мәкаләләр яза, татар халкының рухи тормышына караган язма чыганакларны җыя, тәртипкә сала. 1887-1888 елларда яшь галимнең бер-бер артлы балалар тәрбиясе, гарәп теле грамматикасы, мирас бүлү мәсьәләсендә шәригать кануннары, әхлак тәрбиясе турында татар һәм гарәп телләрендә дүрт китабы дөнья күрә.

Татар халкының һәм бөтен төрки дөньясының бөек улы, мәгърифәтче һәм мөгаллим, язучы һәм галим Исмәгыйль Гаспралы (Гаспринский) 1861 елның 8 мартында Кырымдагы Гаспра авылы янындагы Хаҗикөйдә мирза гаиләсендә туа. Исмәгыйль Мортаза улы башлангыч белемне авыл мәктәбендә ала, аннан соң Воронеж шәһәрендә, Мәскәүдә кадет

корпусында укый. Лəкин 14-15 яшьлəрендə вакытта ул хəрби белем алуын калдырып, Идел, Дон елгалары, Азов диңгезе буйлап, Бакчасарайга Кырымга кайта. Биредə ул атаклы Зынҗырлы мəдрəсəсендə берничə ел буена укытучылык итə, аннан соң белемен күтəрү нияте белəн Истанбулга китə. Истанбулдан Исмəгыйль Гаспралы Парижга барып чыга. Анда ул өч ел эшли. Эмиграциядəге русиялелəр белəн очраша, хəтта И. С. Тургенев янында эшлəп тə ала, Гаспралы татар, төрек, гарəп, фарсы, француз, рус теллəрен бик яхшы белə, бу белемнəре аркасында ул Парижда төрле теллəрдə чыга торган газеталарда эшли, мəкалəлəр яза, əдəби иҗат белəн шөгыльлəнүе дə шул чорда башлана.

Туган якларына кайтканда, Гаспралы Алжир, Тунис, Мисыр, Греция аша кайта, дөньяны өйрəнə, кардəш мөселман халыкларның гореф-гадəтлəре белəн кызыксына. Юл сəяхəтендəге тəэсирлəрдəн чыгып, ул бөтен төркиялəрне берлəштерү, алар өчен уртак бер əдəби тел булдыру турында хыяллана башлый. Моның өчен уртак бер газета чыгару кирəклегенə төшенə.

Исмəгыйль бəй Гаспралының төрки миллəтлəр бəхете хакына башкарган җəмəгать эшлəренə күз салсаң, аның активлыгына хəйран каласың. Беренче рус инкыйлабы елларында, мəсəлəн, И. Гаспралы Кырым игенче-крестьяннарының ике съездын үткəргəн, 700 дəн артык делегат катнашкан бу съездларның мəҗлеслəрендə җир мəсьəлəлəренə багышланган төрле чыгышлар ясый. Рəсəй тарихында иң беренчелəрдəн булып, И. Гаспралы 1904 елда Бахчасарайда матбугат хезмəткəрлəренең һөнəр-кəсеп оешмасын (профсоюзын) төзи. Исмəгыйль бəй шулай ук Рəсəйдə яшəүче төрки мөселман халыклары мəнфəгатьлəрен тормышка ашыруны алгы сызыкка куйган "Иттифак əл мөслимин" партиясенең дə күренекле җитəкче-лəреннəн берсе була.

Шəмсетдин Күлтəси — Шəмсемөхəммəд Нурмөхəммəт улы Таһиров — XIX йөз ахыры – XX йөз башларында татарлар ара-сында фəнни белемнəрне һəм фəлсəфи идеялəрне пропагандалау буенча зур эш башкарган мəгърифəтче галим һəм педагог. Дин бе-лəн араны өзмичə, Күлтəси схоластикага каршы чыга. Прогресс һəм халык тормышын яхшыртуның төп шарты сыйфатында фəлсəфəне һəм фəнне дин белеменə каршы куя, ислам диненең фəнни-фəлсəфи проблемаларын шəригать канунары нигезендə хəл итəргə тырышучы догматикларны кыю тəнкыйтьли. Шəригать бары тик дин мəсьəлəлəре белəн генə шөгыльлəнергə тиеш, ə чынбарлыкның табигатен һəм кануннарын өйрəнү — фəн һəм фəлсəфə бурычы дип аңлата.

Күлтəсинең кыю фикерлəре, мəгърифəт эшчəнлеге искелек тарафдарларының ачуын чыгара, патша охранкасы аның өстеннəн гел күзəтеп тора. Күлтəсинең халыкның фəнни-агарту эшчəнлеге татар иҗтимагый фикере үсешендə якты эз калдыра, урта гасырчылык белəн сугарылган мөселман идеологиясен какшатуда əһəмиятле роль уйный.

Атаклы дин галиме, публицист, фәлсәфәче, җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе Муса Яруллаһ (Җарулаһ) Биги — танылган әдип Заһир Бигиевнең бертуган энесе. Ростов-Донда, Казанда, Бохарада мәдрәсәләрдә укыганнан соң, Якын Көнчыгышта Мәккәдә, Мәдинәдә, Каһирәдә, ә соңыннан Истанбулда күренекле галимнәрнең дәрес-ләрен тыңлый. 1904 елда Русиягә әйләнеп кайта, ирекле тыңлаучы буларак, Петербург университетының юридик факультетында дәресләр ала. Гадәттән тыш зирәк һәм тырыш Муса Биги киң караш-лы дин һәм хокук белгече булып җитешә. Петербургта Рәшит Ибраһимов чыгарган "Өлфәт", "Әт-Тилмиз" журналларында языша башлый, сәясәт эшләре белән кызыксына. Русия мөселманнарының милли-азатлык хәрәкәтенең актив эшлеклеләреннән берсенә әверелә, мөселман съездларын оештыручылардан була, "Иттифак әл-мөслимин" фиркасының җитәкче органнарына сайлана, нәшрият эшләре белән шөгыльләнә. Ул "Шура" һәм башка газета-журналлар битләрендә даими рәвештә бәхәсле мәсьәләләр буенча мәкаләләр бастыра, рефератлар яза, лекцияләр укый. 1917 елдан соң М. Бигиев Петербург һәм Мәскәү мәчетләренең имамы булып эшли. Ислам диненә реформа ясау, аны җанландыру, заманының иҗтимагый тормышы, фәне таләпләренә җайлаштыру идеясен алга сөргән дини фәлсәфи хезмәтләрен бастыра. Басылган әсәрләренең кайберләре: "Кавагыйде фикъһийә" ("Ислам хокукы нигезләре"), (Казан, 1910), "Инсанларның гакыйдәи илаһийәләренә бер нәзар" ("Кешеләрнең дини ышануларына бер караш"), (Оренбург, 1911), "Озын көйләрдә руза" (Казан, 1911), "Рәхмәте илаһийә борһанлары" ("Аллаһының рәхмәтлелегенә дәлилләр"), (Оренбург, 1911), "Халык нәзарына бер мәсьәлә" (Казан, 1913) һ. б.

Муса Яруллаһ Бигигә үз замандашлары, шул исәптән Габдулла Тукай да югары бәя биргән. Чит ил галимнәре арасында аның исеме бик билгеле. Муса Яруллаһ Биги — үзгәртеп кору чорында татар халкына яңадан кайта башлаган исемнәр рәтендә. Озак еллар, дин галиме булганы һәм чит илгә киткәне өчен, аңа төрле ярлыклар тагып, исемен халык тарафыннан "онытып" торырга мәҗбүр иткәннәр иде.

Муса Яруллаһ Биги кебек үк, Габдерәшит Ибраһимовның да исеме озак еллар буе халкыбыз өчен билгесез калган исемнәрнең берсе.

Мәшһүр дин галиме, җәмәгать эшлеклесе һәм журналист Габдерәшит Гөмәр улы Ибраһим Себердә Тубыл губернасының Тары өязендә 1850 елда дөньяга килә. Заманына күрә яхшы тәрбия ала, башта гаиләсендә укырга-язарга өйрәнә, аннары Казан артына, атаклы Кышкар мәдрәсәсенә килеп, егерме яшенә кадәр белем ала. Казах далаларына чыгып, балалар укыту белән шөгыльләнә, шул ук вакытта үзлегеннән укуын, тормыш тәҗрибәсен арттыруын дәвам итәргә, соңрак туган ягына кайтып мулла була.

1877 елда Истанбулга китә, анда бераз яшәгәч, Гарәбстанга — мөселманнарның изге туфрагы Мәккә белән Мәдинәгә барып урнаша. Монда ул дүрт ел буе ислам дине нигезләрен өйрәнүне дәвам итә, галимнәр, төрле илләрнең хаҗилары, фикер ияләре белән аралаша. Мәккәдә чакта Төньяк Кавказ халыкларының милли-азатлык көрәше каһарманы шәех Шамил белән очрашу аңарда тирән тәэсир калдыра. "Гасырлар буе урыс золымын татып яшәгән милләт баласы Габдерәшит илбасарлар һөҗүмен кырык ел буе кире кагып килгән, бөтен тормышын ат сыртында уздырган, бик күп җиңүләргә ирешкән атаклы кардәшенең хатирәләрен тыңлый. Куркусызлык, йөрәклелек, үз халкының иреге өчен көрәштә фидакарьлек белән тулы хикәятләр болай да татар язмышына ифрат ачынып йөргән егет йөрәгенә көрәш дәрте, батырлык ялкыны өсти, аның туган милләте хокукларын тергезү омтылышын дөрләтеп җибәрә, һичбер кыенлык, киртәләр алдында икеләнеп, өркеп калмаслык бер халәткә китерә. Шәех Шамил белән аралашу аның өчен кимсетелгән, изелгән милләтне кабат бастыру юлында иман ныгыту була. Ләкин яңа заманда бу көрәшне искечә дәвам итү мөмкин түгеллеген дә төшенә Себер егете. Шуңа күрә 1881 елда яңадан Истанбулга әйләнеп килгәч, бәйсезлеген беркайчан да җуймаган, кардәш төрки халыклар, кабиләләр мәнфагәтен дә күз уңында тотарга тырышкан төрек җәмгыятенең алдынгы өлеше белән танышырга омтыла". (Т. Әйди, Габдерәшит Ибраһим. - Идел, № 1. - 31 б.)

Габдерәшит Ибраһим, Төркия тәҗрибәсен файдаланып, татар мәктәп-мәдрәсәләрендә дини дөньяви белемнәрне бергә бирү фикеренә килә һәм шул хыял белән туган иленә кайта. Халкын озак дәвер дәвам иткән торгынлыктан, рухи коллыктан йолу өчен мәчетләрдә вәгазьләр укырга керешә, төрле җыелышларда мөселманнарны уянырга чакыра башлый. Тиз арада татарның күренекле акыл ияләре Каюм Насыйри, Шиһабетдин Мәрҗани, Ризаэтдин Фәхретдиновлар белән багланыш урнаштыра. 1892 елда Оренбургта Диния нәзарәте идарәсенә сайлангач, Рәшит казый үз ниятләрен тормышка ашырырга керәшә. Ул Рәсәй халкының биштән бер өлешен тәшкил иткән мөселманнарны дини, мәдәни, сәяси яктан ирекле итеп күрергә тели.

Габдерәшит Ибраһимов бәрәкәтле озын гомер кичерә. Ул гомеренең соңгы көннәренә кадәр Азия мәмләкәтләрендәге мөселманнарны берләштерү фикере белән янып йөри, башка халыкларга ислам дине тарата. Икенче бөтендөнья сугышы елларында мөсел-ман әсирләрен коткару эшен оештырып йөри. Аның эшчәнлеген Япония, Һиндстан, Индонезия һ. б. илләрдә югары бәялиләр, бөтен мөселман дөньясында аның исеме зур хөрмәт белән искә алына.

Мәгарифебез тарихына профессор Мөхәммәтхан Фазлуллин талантлы педагог, тирән эрудицияле лингвист һәм методист буларак кереп калган.

Заманалар авыр булса да, әтисе, әнисе аны белемле итәргә тырышалар, улларының мәдрәсәдә укып, мулла булуын телиләр. Баш-лангыч белемне авылда алганнан соң, М. Фазлуллин Казанның "Күл буе" мәдрәсәсенә укырга керә. Бу мәдрәсәне 1903 елда уңышлы гына тәмамлый, һәм аны шунда укытучы итеп эшкә калдыралар. Мәдрәсәдә эшләгән вакытында үзлегеннән рус телен үзләштереп, Казанның рус-татар укытучылар мәктәбендә (данлыклы "Казанская Русско-татарская учительская школа"да) укый башлый. Бу мәктәпкә укырга керүенә әтисе каршы булса да, Мөхәммәтхан укуын тәмамлый ала. М. Фазлуллин 1905 елгы инкыйлаб чорындагы шәкертләр һәм укытучылар хәрәкәтендә актив катнаша. Мәдрәсә, мәктәпләрдә хөкем сөргән уку-укыту системасына үзгәрешләр кертү кирәклеге турындагы таләпләрне күтәреп чыга. Реакцион власть даирәләре аның бу фикерләрендә җавапсыз калмыйлар: Мөхәммәтханны 1905 елда укытучылар мәктәбеннән, ә 1906 елда мәдрәсәдән дә куалар. М. Фазлуллин үзлегеннән күп укый, белемгә теләген югалтмый. 1906 ел азагында аңа яңадан укытучылар мәктәбенә кайтырга рөхсәт бирәләр. Ике елдан ул бу мәктәпне бик яхшы билгеләренә генә тәмамлап чыга.

Шушы елларда Мөхәммәтхан Фазлуллин беренче гыйльми хезмәтен яза. Бу укыту һәм тәрбия өчен кыскача кулланма рәвешендә язылган "Дидактика кагыйдәләре" китабы була.

Татарстан педагогия җәмгыяте һәм халык комиссариаты каршындагы Академик Үзәк әгъзасы буларак, М. Фазлуллин татар мәктәпләре өчен дәреслекләр, программалар төзүдә актив катнаша.

Вопросы для самоконтроля.

1. В чем заключается характеристика народного воспитания в наследии классиков педагогики?
2. Педагогические традиции и их место в духовной культуре народа.
3. Этнический характер совершенного человека. Пути его воспитания.
4. Особенности функционирования современной народной педагогики.

Задания для практики.

Творческая работа по разработке сценариев, уроков, мероприятий на основе народной педагогики.

Гуманистические этнокультурные традиции и воспитательный процесс.

Традиции как одно из основных средств реализации принципа гуманизма в воспитательном процессе.

Ознакомиться с текстом документа «Тема 3» , добавить вопросы для самоконтроля.

Глоссарий по теме 3.

Воспитание (как пед. явление) — 1) целенаправленная профессиональная деятельность педагога, содействующая максимальному развитию личности ребенка, вхождению его в контекст современной культуры, становлению как субъекта собственной жизни, формированию его мотивов и ценностей; 2) целостный, сознательно организованный пед. процесс формирования и образования личности в учебно-воспитательных учреждениях специально подготовленными специалистами; 3) целенаправленная, управляемая и открытая система воспитательного взаимодействия детей и взрослых, в которой воспитанник является паритетным участником и есть возможность вносить в нее (систему) изменения, способствующие оптимальному развитию детей *(в этом определении ребенок является и объектом, и субъектом);* 4) предоставление воспитаннику альтернативных способов поведения в различных ситуациях, оставляя за ним право выбора и поиска своего пути; 5) процесс и результат целенаправленного влияния на развитие личности, ее отношений, черт, качеств, взглядов, убеждений, способов поведения в обществе *(в этой позиции ребенок — объект пед. воздействия);* 6) целенаправленное создание условий для освоения человеком культуры, перевода ее в личный опыт через организованное длительное воздействие на развитие индивида со стороны окружающих воспитательных институтов, соц. и природной среды, с учетом его потенциальных возможностей с целью стимулирования его саморазвития и самостоятельности; 7) (в самом узком, конкретном значении) составные части целостного воспитательного процесса: умственное, нравственное и т. д. воспитание. **Воспитание духовное** — формирование ценностного отношения к жизни, обеспечивающего устойчивое и гармоническое развитие человека. В. д. — это воспитание чувства долга, справедливости, искренности, ответственности и др. качеств, способных придать высший смысл делам и мыслям человека.

Использованные информационные ресурсы

1. Ахияров К.Ш. Народные традиции в трудовой подготовке молодежи. Монография. - Нижнекамск: Изд-во НМИ «Чишмэ». 2001. - 207 с. http://nauka-pedagogika.com/

2. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учебник для студентов средних и высших пед. учеб. зав. - М: Академия, 1999. - 168 с. http://www.studmed.ru/

3. Нигматов З.Г. Гуманистические основы педагогики: Учебн. пособие: М.: Высш. шк., 2004. – 400 с. http://www.alib.ru/

4. Закирова К.В., Кадыйрова Р.Э., Низамов Р.А. Гаилэдэ һэм балалар бакчасында эхлак тэрбиясе. - Казан: Мэгариф, 1999. - 224 б. http://www.tatknigafund.ru/

5. Кукушкин В.С. Этнопедагогика. Учебное пособие. - М.: Изд-во МИСИ; Воронеж: Изд-во НПО «Модек», 2002. - 304 с. http://lib.mgppu.ru/

6. Каюм Насыри. Книга о воспитании. - Казань: Татарское книжное издательство, 1994. http://www.tatknigafund.ru/

7. Хузиахметов А.Н. Уроки воспитания (на татарском языке). - Казань, 1998. - 204 б. http://www.tatknigafund.ru/

8. http://www.school2100.ru/regions/regions_main.html

9. http://www.obruch.msk.ru

Тема 4. *МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗ — ДАНЛЫ МӘГАРИФ ЭШЛЕКЛЕЛӘРЕ*

Аннотация. Данная тема раскрывает педагогическую деятельность известных татарских просветителей.

Ключевые слова. Ш. Тахири, М. Курбангалиев, педагог, методист.

Методические рекомендации по изучению темы.

- Тема содержит лекционную часть, где в разделе «Лекция» имеются общие представления по теме;

- После прохождения предыдущей части, надо выполнить задание и подготовить вопросы по тексту;

- И напоследок есть раздел Обсуждений, где вы можете обсудить разные интересные факты, рассказать о чем-то новом, или же просто спрашивать то, чего не поняли.

Милләттәшләребез — данлы мәгариф эшлеклеләре.

Шакирҗан Таһири.

Беренче! Бу сүзне татарның атаклы педагогы һәм методисты Шакирҗан Таһири исемен телгә алганда кат-кат әйтергә туры килә.

Мәгълүм ки, татар мәктәп-мәдрәсәләрендә укыту-тәрбия эшендә схоластика бик нык тамыр җәйгән була. Тик XIX йөзнең икенче яртысында гына, бигрәк тә 1890 елларда, аңа каршы көрәш көчәя. Шакирҗан Таһири әнә шул көрәшнең башында торучыларның берсе була.

Ул уку-укытуның эчтәлегенә һәм методларына реформа ясау, җәдит мәктәпләре өчен укыту әсбаплары булдыру, яңа методлар куллану мәсьәләләрен хәл итү өчен армый-талмый эшли. Таһири татарларда аваз (саутия) методын нигезли. Аның гарәп графика-сыннан файдаланып иҗат ителгән татар алфавитын һәм имласын камилләштерү юнәлешендәге инициативасы да мактауга лаек.

Шакирҗан Таһири 1858 елда хәзерге Зеленодольск районының Ачасыр авылында туа. Анда башлангыч белем алганнан соң, Казандагы "Мәрҗани" мәдрәсәсендә укый.

1876 елда яңа ачылган Татар укытучылар мәктәбендә (Татарская учительская школада) белем ала, 1880 елда аны тәмамлагач, бер кадәр Пләтән (хәзерге Сәйдәшев) урамындагы рус-татар мәктәбендә — рус теле укытучысы, бераздан үзе белем алып чыккан укыту-чылар мәктәбендә рәсем, сызым һәм матур язу (каллиграфия) мөгаллиме булып эшли. һәм гомеренең ахырына кадәр әлеге мәктәптә шул хезмәтен дәвам иттерә. 1918 елның 14 гыйнваренда алтмышынчы яшендә вафат була.

Атаклы педагог һәм методистның гаять тынгысыз кеше булуы турында аеруча басым ясап әйтергә кирәк. Ул зур иҗат эше белән мәшгуль булуына карамастан, үзенең белемен туктаусыз күтәрә. Казан реальное училищесы рәссамы Пашковский белән эшлекле мөнәсәбәткә керә, аңардан хосусый дәресләр ала һәм 1883 елда, та-тарлардан беренче булып, Петербургтагы император сәнгать акаде-миясендә имтихан тапшырып диплом ала. Диплом аңа өяз учи-лищесында рәсем, сызым һәм каллиграфия укытучысы булып эш-ләү хокукы бирә. Ул дәвердә шәригатьнең мәктәпләрдә генә түгел, барлык татар дөньясында җанлы нәрсәләрнең сынын ясауны тыюын (ул сын, ахирәттә җаныңны ала, имеш) хәтергә төшерсәк, әлеге тырышлыкның нинди әһәмияткә ия булуы аңлашыла бугай.

Гомумән, Шакирҗан хәлфәнең сул карашлы шәхес икәнен әйтеп узу да урынлы булыр. Мәсәлән, 1907 елда революцион хәрәкәттә катнашкан укучыларны мәктәптән куу мәсьәләсе педколлективта тикшерелгәндә, ул бер үзе моңа каршы тавыш бирә. Февраль һәм Октябрь революцияләренә дә аның карашы уңай була һәм ул яңа совет мәктәпләре өчен укытучылар хәзерләү курсларын оештыруда актив катнаша, шул курсларда лекцияләр укый.

Шакирҗан Таһири укытучылар мәктәбендә укыган һәм укыткан елларда грамотага өйрәтүнең алдынгы методлары белән якыннан таныша. Шушы мәктәптә алынган белем һәм турыдан-туры мәктәптә эшләү аңа үзенең "Бәдьэ әл-тәгълим нам мөкәммәл әлифбасын (1893 ел башында) ул чорларда инде рус мәктәпләрендә киң кулланылган аваз методы белән төзергә ярдәм итә. Ш. Таһири үзе төзегән әлифбаларны камилләштерү өчен күп көч куя. Бу — әлифбаның 1915 елда басылып чыккан VI басмасыннан бик ачык күренә. VI басма татарча укыту өчен генә төзелгән, башкаларындагыча, гарәпчә укыту өчен материал юк. Бер үк вакытта ике сыйныф белән эшләүчеләр өчен һәр дәрес ахырында язу күнегүләре бирелгән.

Моннан тыш, автор 1914 елда, фонетика нигезендә, Казан шивәсендә төзелгән рәсемле әлифба бастырып чыгара. Бу уңай белән шуны әйтергә кирәк: моңа хәтле чыккан рәсемле әлифбалар-да җанлы нәрсәләрнең рәсемнәре әлифба дәреслегенә урнашты-

рылмый (Х. Зәбири, Ә. Мостафа). Ә Шакирҗан хәлфә әлифбасында кеше, кош-корт, мал-туар рәсемнәрен дә күрәбез.

"Рәсемле әлифба"да сурәтләрне ясаучы рәссамның фамилиясе күренми. Әмма Ш. Таһириның рәсем укытучысы булуына игътибар итсәк, сурәтләрне аның үзенең ясавына шөбһәләнергә урын калмый.

Ш. Таһири үзе төзегән әлифбаны ничек өйрәнергә кирәклеге турында методик кулланма да яза. Ул аны "Мифтахе бадьэ әлтәгълим" дип атый. (Ягъни башлап укытырга өйрәтү ачкычы). Аның бу хезмәте 1893 елда нәшер ителгән беренче әлифбасының ахырына урнаштырылган. Соңыннан ул ике тапкыр аерым китап булып та басылып чыккан. Моңа кадәр әлифба укыту тарихында гына түгел, гомумән, бездә махсус методик кулланма һәм дәрес эшкәртмәләренең бөтенләй булмавын искә алсак, "Мифтахе бадьэ әлтәгълим"не татар методик әдәбиятының беренче карлыгачы дип атарга мөмкин.

Җыеп әйткәндә, Шакирҗан Таһири үзенең "Мөкәммәл әлифба"сын төзеп грамотага аваз методы белән өйрәтүгә нигез сала. Ул бу эшне татар алфавитын камилләштерү юнәлешендә эзләнүләрдән башлый. Ул вакытта гамәлдәге алфавитта сузык авазлар өч хәреф белән генә белдерелгән булса, әлифба авторы аларның санын арттыру, ягъни Каюм Насыйриның татар телендә 10 сузык хәреф булдыру кирәклеге идеясен тормышка ашырып, үзенең дәреслеген бөтенләй яңа, әле беркем тарафыннан да танылмаган һәм кабул ителмәгән 10 сузык аваз хәрефен файдаланып төзи.

Әлеге яңалык рус галимнәренең игътибарын үзенә җәлеп итә. Бу хакта, мәсәлән, Н. Катанов "Деятель" журналында болай дип яза: "Гарәп язуы төрек һәм татар фонетикасына аз туры килгәнлектән, кайбер мөселманнар, Максудовтан да (Һади Максуди) элегрәк, төрек һәм татар авазларындагы төгәллек хакына, гарәп хәрефләренә махсус билгеләр куя башладылар: бу мөселманнар Төркиядә — Әхмәд Вафин патша, Казанда — Ш. Таһиров һәм К. Насыйров. Татар сүзләрен уңышлырак транскрипцияләүчеләр Таһиров һәм Максудов әфәнделәр булдылар".

Башкача булуы да мөмкин түгел. Чөнки Ш. Таһири, бүтән авторлардан аермалы буларак, үзенең әлифбасын үз балаларына укытып тикшергәннән соң гына бастырып чыгара, әлифбаның басмадан камилләшә баруы да әнә шуның нәтиҗәсе дип уйларга кирәк. Бәлки шуңа күрәдер, аның гаиләсендәге 9 баланың җидесе әтиләре юлын сайлый, мөгаллимлек итә. Профессор Рифгать Таһиров әтисенең һөнәрен педагогия институтында дәвам иттерде.

Шакирҗан Таһириның, чит телне яхшы үзләштерергә теләгән кеше үз теленең үзенчәлекләрен тирәнтен белергә тиеш, мин балаларымны башта ике-өч ел татарча

укытам, тик шуннан соң гына русча укыта башлыйм, дигән фикерләре безнең көннәрдә дә гаять зур әһәмияткә ия.

Шакирҗан хәлфә — тарихта шактый тирән эз калдырган 20 хез-мәтнең авторы. Аның дөнья күрми калган хезмәтләре дә шактый. Алар арасында гарәпчә синтаксис, гарәп хәрефләре белән матур язарга өйрәтү, башлангыч мәктәптә геометрия һәм арифметикага өйрәтү кебек дәреслекләр бар.

Шакирҗан Таһири — татар халкының горурланырлык педагогы һәм методисты.

Бөгелмә шәһәреннән 10 км ераклыкта урнашкан Спасское авылы чиркәвендә күренекле рус галиме, география, авыл хуҗалыгы, эко-номика һәм тарих буенча йөзгә якын фәнни хезмәт авторы, Петербург фәннәр академиясенең беренче член-корреспонденты, бөек галим М. В. Ломоносовның хезмәттәше Петр Иванович Рычков күмелгән.

Бу зур галимне безнең якларга нинди җилләр ташлаган соң?

П. И. Рычков 1712 елның 1 октябрендә Вологда шәһәрендә сәүдәгәр гаиләсендә туган. 1720 елда аны, чит телләргә, коммерция һәм бухгалтерия эшләренә өйрәнү өчен, Мәскәү туку фабрикалары директоры И. П. Томеска бирәләр. Малай кыска гына вакыт эчендә, немец, голланд телләрен һәм арифметиканы үзләштерә.

Укуын тәмамлагач, П. И. Рычковны Санкт-Петербург таможнясына тәрҗемәче һәм бухгалтер ярдәмчесе итеп билгелиләр. Аны бу эшкә кабул итү вакытында сенатның обер-сәркатибе, шул чорның күренекле географы һәм картографы И. К. Кириллов та катнаша. Галим — егетнең күп нәрсә белән кызыксынучан, хезмәт сөючән һәм гаять зирәк акыллы булуын күреп ала. Менә шушы факт П. И. Рычковның киләчәк тормыш юлын билгеләүдә гаять мөһим роль уйный.

И. К. Кирилов инициативасы белән 1734 елда П. И. Рычков Ор елгасының Җаекка коя торган урынында шәһәр салуга әзерлек максаты белән оештырылган экспедиция составына кертелә. Аның фәнни эшчәнлеге әнә шул чорда башлана.

Соңрак П. И. Рычков күренекле галим һәм дәүләт эшлеклеләре булган В. Н. Татищев, И. К. Кирилов һәм И. И. Неплюев тарафыннан Көньяк Уралга һәм Башкорстан җирләренә оештырылган экспедицияләрдә булып, җирле табигать, халык һәм аларның тарихы, икътисады һәм культурасы белән якыннан таныша. Шулар нигезендә ул икътисадын авыл хуҗалыгы, география һәм тарих буенча байтак кына фәнни хезмәтләр яза. Шундыйлардан "Оренбург тарихы", "Казанның борынгы һәм урта гасырлар тарихы тәҗрибәсеннән", "Оренбург типографиясе", "Татар-калмык лексиконы" һ. б. күрсәтергә мөмкин.

П. И. Рычковның И. Красильников төзегән топографик картага аңлатма формаларында язылган "Оренбург топографиясе" дигән хезмәте регионның климаты, рельефы, файдалы казылмалары, үсемлекләр һәм хайваннар дөньясы, шулай ук халкы турында киң мәгълүмат бирә. Аның бу хезмәте дөнья тәҗрибәсендә шундый типтагы әдәбиятның "беренче карлыгачы" санала.

П. И. Рычковның байтак кына хезмәтләрендә авыл хуҗалыгы һәм промышленностьны күтәрү, эчке базарларны һәм товарларны читкә чыгаруны киңәйтү, далада урман үстерү, умартачылык, Оренбург губернасындагы күмер һәм тоз ятмаларын эшкәртү кебек мәсьәләләр дә киң чагылыш таба. П. И. Рычков, беренчеләрдән булып, Көньяк Уралдагы табигый мәгарәләргә игътибар иткән.

Әнә шундый фәнни хезмәтләрен искә алып, 1741 елда ук инде В. Н. Татищев Фәннәр академиясе алдында П. И. Рычковны көмеш медаль белән бүләкләү һәм аңа Академиянең мактаулы әгъзасы исемен бирү мәсьәләсен күтәрә. Ләкин мәсьәлә ул чорда уңай хәл ителми кала. 1759 елның январенда Петербург Фәннәр академиясендә член-корреспондент дигән яңа фәнни исем кертелә. М. В. Ломоносов тәкъдиме белән П. И. Рычков беренче член-корреспондент итеп сайлана. Мондый югары исемгә лаек булу аны яңа иҗади эшкә рухландыра, ул үзенең фәнни-тикшеренүләрен зур дәрт белән дәвам иттерә.

1750 елда П. И. Рычков Академиягә татарлар турындагы хез-мәтен җибәрә. Шул ук вакытта ул татар-калмык мәктәпләре оештыру, алар өчен ярдәмлекләр әзерләү белән шөгыльләнә, В. Н. Татищев кушуы буенча "Рус тарихы"ның аерым бүлекләрен яза.

П. И. Рычков Иректе икътисад җәмгыяте һәм Мәскәү университеты каршындагы Россия Иректе җәмгыяте (собраниесе) әгъзасы була. Шушы җәмгыятьләр чыгарган фәнни җыентыкларда басылган хезмәтләре өчен ул Иректе икътисад җәмгыятенең бер алтын һәм дүрт көмеш медале белән бүләкләнә.

1760 елда П. И. Рычков отставкага чыга һәм Бөгелмә янындагы үзенә бүләк итеп бирелгән җирдә үзе төзеткән Спасское имениесенә килеп урнаша. Монда килү белән, ул бакыр рудасын эзләү, бакыр эретү заводы төзү өчен урын табу мәсьәләләрен хәл итүгә керешә. Шул чорда галим җирле нефть ятмаларын өйрәнү эшен дә башлап җибәрә.

1777 елның мартында П. И. Рычков Екатеринбург (хәзерге Свердловск) заводлары идарәсенә башлык итеп билгеләнә. Ләкин бу эштә аңа озак эшләргә туры килми. Инде сәламәтлеге нык какшаган 65 яшьлек П. И. Рычков шул елның октябрендә вафат була. Үзенең васыяте буенча аны Спасскоеда үзе салдырган чиркәүгә алып кайтып күмәләр.

Сүз ахырында шуны да әйтәсе килә. Моннан 220 ел элек төзелгән чиркәү хәзер дә саклана. Биредә бу зур галимгә мемориаль такта кую һәм аның музеен оештыру турында уйлыйсы иде.

Мөхетдин Корбангалиев

XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар мәгърифәтчеләре һәм галимнәре арасында Мөхетдин Хафизетдин улы Корбангалиевның иҗади эшчәнлеге күренекле урын алып тора. Ул 1873 елда Вятка губернасы Алабуга өязе Биектау авылында (хәзер Татарстанның Әгерҗе районы) крестьян гаиләсендә туа. Авылда белем алгач, 1890-1895 елларда Казанда Татар укытчылары мәктәбендә укый. Шул елларда М. Корбангалиев күренекле татар педагогы, мәгърифәтче К. Насыйри белән таныша. Әлеге мәктәпне тәмамлагач, Мамадыш өязе Әбде волосте Чәбия-Чүрчи авылына земство карамагындагы рус-татар мәктәбенә арифметика һәм рус теле укы-тучысы итеп билгеләнә.

1899-1902 елларда М. Корбангалиев Вятка губернасы Алабуга өязе Биектау, Яңа Аккүз авылларында һәм Алмыжда арифметика һәм рус теле укытучысы булып эшли.

1903 елда аны Казанга бертуган Юнысовларның ятим балалар йортына күчерәләр. Ул 1917 елның октябренә кадәр шунда караучы вазифасын башкара, рус теле һәм арифметика укыта.

Казанда яшәгән чорда М. Корбангалиев иҗтимагый тормышта да катнаша, Хөсәен Ямашев белән таныша. Әмма фәнни-педагогик эшчәнлек аның төп шөгыле булып кала. Аңа хосусый башлангыч мәктәп һәм хатын-кызлар гимназиясе өчен устав һәм фәннәрне укыту программасын төзү эше тапшырыла.

М. Корбангалиев, үз тәҗрибәсе нигезендә, башлангыч мәктәпләр өчен татарча математика дәреслекләре яза. Менә аларның кайберләре: Хисап мәсьәләләре һәм гадәти мисаллар, I китап. Иптидаинең I сыйныфы өчен, 1 дән 20 гә кадәр — Казан: Үрнәк, 1910. – 72 б.; Хисап мәсьәләләре, III китап. Иптидаинең III-IV сыйныфлары өчен. – Казан: Мәгариф, 1911. – 78 б.; Хисап мәсьәләләре. II китап. Иптидаинең II сыйныфы өчен. 20 дән 100 гә кадәр. – Казан: Мәгариф, 1913. – 64 б.

Дәреслекләр методик яктан җентекләп төзелүе, уку материалының максатка ярашлы итеп сайлап алынуы һәм дөрес урнаштырылуы, мәсьәләләрнең чишелешләре бирелүе белән аерылып тора. Хисап мәсьәләләре җыентыклары 1929 елга кадәр күп мәртәбә басыла һәм татар-башкорт мәктәпләрендә киң тарала.

1912 елда Казанда "Мәктәп" журналы чыга башлый. Журналда М. Корбангалиевнең укыту методлары һәм төрле фән программалары турында язган мәкаләләре басыла. Революциягә кадәр ул татар-башкорт мәктәпләре өчен дәреслекләр, программалар төзи, татар мәктәпләре ачуда башлап йөри, авыл мөгаллимнәренең педагогик киңәшмәләрендә катнаша. М. Корбангалиев 1917 елның язында Казанда узган мөселман укытучыларының I Бөтенроссия съезды делегатлары төркемен җитәкли.

Татарстан Республикасы төзелгәч, тынгысыз мөгаллим мәгариф өлкәсендәге эшчәнлеген дәвам иттерә. Ул шәһәр мәктәпләрендә инспектор, халык мәгарифе бүлеге мөдиренең урынбасары, Татарстан Мәгариф Халык Комиссариаты каршында бердәм хезмәт мәктәбен оештыручы һәм аның җитәкчесе, Академик үзәкнең редколлегия әгъзасы һәм методист-консультанты, "Мәгариф" журналының редколлегия әгъзасы була һ. б. ш. җаваплы эшләр башкара.

1923 ел ахырында Мәскәүдә татар-башкорт мәгариф хезмәткәрләренең Бөтенроссия съезды уздырыла. Съезддан фәнни формулалар язу өчен латин алфавитын кабул итү турында карар чыгарыла. Революциянең бу өлешен М. Корбангалиев математик Гаяз Максудов белән бергә яза.

1923-1929 елларда педагог беренче баскыч Бердәм хезмәт мәктәпләре өчен математикадан методик кулланмалар төзи, 1923-1924 елларда, Г. Богданов белән бергә, беренче баскыч мәктәпләренең I, II, III, IV уку елы өчен "Рыязият (математика) дәреслекләре төзи. 1929 елга кадәр шул ук авторларның беренче баскыч хезмәт мәктәпләре өчен "Математика дәреслеге" бастырыла: 1 нче уку елы өчен (1925, 176 б.); 2 нче уку елы өчен (1926, I кис, 149 б.; II кис, 150 б.); 3 нче уку елы өчен (1929, 146 б.); 4 нче уку елы өчен (1929, 144 б.).

М. Корбангалиев математика укытуның фәнни-методик нигезләрен эшләүгә зур өлеш кертә. Шуның белән бергә, аның тел белеме өлкәсендә дә хезмәтләре игътибарга лаек. Галим-педагогның 100 дән артык дәреслеге һәм укыту кулланмалары басылып чыга.

Шунысы да кызыклы, М. Х. Корбангалиев гаиләсендә 4 бала булган; шуларның икесе — профессор. Улы Салих (1901 елда туган) — медицина фәннәре докторы, Санкт-Петербургтагы 1 нче медицина институтының гомуми хирургия кафедрасы мөдире. 1930-1931 елларда ул Казан медицина институтының беренче директоры, ТАССР сәламәтлек саклау халык комиссары (1931-1935 еллар) вазифаларын башкарган, фин һәм Бөек Ватан сугышларында катнашкан. Кызы Хәлимә (1910 елда туган) — биология фәннәре докторы, Казан дәүләт университетының умырткалар зоологиясе кафедрасы мөдире, Россия Фәннәр академиясе гидробиологик җәм-гыятенең Казан бүлеген оештыручы һәм аның беренче рәисе була.

М. Корбангалиевнең фәнни хезмәтләре, педагогик эшчәнлеге хөкүмәт тарафыннан югары бәяләнә. Аңа Хезмәт Герое (1928), Татарстанның атказанган фән эшлеклесе (1940) исемнәре бирелә, ул Хезмәт Кызыл Байрагы ордены белән бүләкләнә.

М. Корбангалиев югары уку йортларында татар телен дә укыта. Ул татар телен рус теле белән чагыштырма рәвештә укытуны яклый һәм студентларны русчадан татарчага

һәм, киресенчә, татарчадан русчага тәрҗемә итүгә күнектерергә кирәклеген дәлилли, шушы юнәлештә эшләүнең метод һәм алымнарын тәкъдим итә.

М. Корбангалиев русларга һәм, гомумән, татар телен белмәүче-ләргә татар телен өйрәтергә кирәклеге турында әйтә һәм ул 1923-1924 елларда ук, төрле авторлар белән бергә, башка милләт кешеләре өчен татар теле дәреслекләре төзи. Укытуның үзенчәлекләре, метод һәм алымнары турындагы өйрәтмәләрен шул дәреслекләрнең сүз башларыннан, аларның төзелү системасыннан һәм програм-малардан күрә алабыз.

1927-1937 елларда Р. Газизов белән бергә һәм үзе генә дә урта мәктәпнең — V-VII класслары өчен "Руслар өчен татар теле дәреслеге" һәм "Татарлардан башкалар өчен татар теле дәреслеге" дигән китапларны төзеп бастыра. Бу дәреслекләр Мәгариф Халык Комиссариаты тарафыннан техникумнар, югары уку йортлары һәм өлкәннәр өчен оештырылган русларга тәкъдим ителгән булган. Аларда сөйләм телен үстерүгә, укырга һәм язарга, грамматика һәм орфография кагыйдәләрен өйрәтүгә әһәмият бирелә.

М. Корбангалиев югары уку йортларында, шул исәптән Казан дәүләт университетында да, татар телен белмәүчеләргә татар телен ничек укыту турында "КДУдагы татар булмаган студентларга татар телен укыту методлары турында" дигән докладында аңлатма бирә. Ул студентларның сүзлек запасын баету, аларга бәйләнешле сөйләм күнекмәләре бирү, студентларны гади, ә соңрак катлаулы фразалар төзергә өйрәтү, грамматик күренешләрне аларның сөйләмнәрендә һәм язма эшләрендә файдалана белү күнекмәләре бирергә тәкъдим итә. Зур булмаган текстларны үзгәртеп сөйләү һәм язу, татарчадан русчага һәм, киресенчә, русчадан татарчага тәрҗемә итү һ. б. шундый алымнарның белемнәрне тәҗрибәдә куллана белергә өйрәтүен һәм телне өйрәнүгә кызыксынуны үстерергә ярдәм итүен әйтә. Аныңча, югары уку йортын тәмамлаганда, студент иркле рәвештә татарча укый, яза һәм сөйли белергә, үз фикерләрен аңлату һәм аңлаша алу дәрәҗәсенә җитәргә тиеш.

М. Корбангалиев, үзенең эш тәҗрибәсенә таянып, 1934 елда, татар телен белмәүчеләргә татар телен өйрәтү максаты белән, техникум, рабфак, вуз һәм втузлар өчен "Татарлардан башкалар өчен татар теле дәреслеге" дигән кулланма әзерләп бастыра. Анда фонетика, морфология һәм синтаксис буенча тулы мәгълүмат бирелгән һәм матур әдәбияттан үрнәкләр дә китерелгән. Татар теленең грамматик күренешләре, бигрәк тә, морфология бүлеге, рус теле белән чагыштырылып бәян ителгән.

"Татарлардан башкаларга татар теле дәреслеге" (1941 елда бастырылып) урта һәм югары белемне рус телендә алган, татар телен читтән торып өйрәнүчеләр өчен төзелгән. Күренекле методистның әйтүенә караганда, бу дәреслектә фонетика, морфология һәм син-

таксис буенча мәгълүматлар гомуми кабул ителгән грамматик системада түгел, бәлки, лексик-текстлы итеп, материалның таләп итүе буенча, комплекс рәвешендә бирелә.

Шулай итеп, профессор М. Корбангалиев башлангыч, урта һәм югары мәктәпләрдә татар булмаганнарга да татар телен өйрәтүне башлап җибәрүче, аны укыту юлларын, метод һәм алымнарын эшләп биргән методист һәм педагоглардан санала.

М. Корбангалиев татар мәктәпләрендә рус телен дә укыткан. Үз тәҗрибәсенә таянып, ул татар башлангыч һәм урта мәктәпләре өчен рус теле дәреслекләре дә төзи, алар белән эшләү өчен методик ки-ңәшләр бастыра.

1941 елда аңа "Учпедгиз" тарафыннан рус мәктәпләреннән башка мәктәпләрнең VIII-X сыйныфлары өчен рус теле дәреслеге төзү эше тапшырыла. Сәламәтлеге аеруча начарлануга да карамастан, ул дәреслекне төзүне үз өстенә ала һәм аны күрсәтелгән вакытка өлгертергә сүз бирә. Дәреслекне төзү эшенә Х. Шабанов һәм Р. Газизовны да җәлеп итүен әйтеп, "Учпедгиз" нәшриятына хат яза. Ләкин, кызганычка каршы, бу изге эшне үти алмый — 1941 елның 3 июнендә аның йөрәге тибүдән туктый.

Татар тел белеме өлкәсендә зур урын алып торган галим, талантлы педагог һәм методист М. Корбангалиев кешеләр белән һәрвакыт гади мөгамәләдә була. Ул һәркем тарафыннан хөрмәт ителә. Аның хезмәтләре, методик өйрәтмәләре хәзер дә зур әһәмияткә ия.

Нургали Надиев

Татар халкының мәгарифе тарихында танылган педагог, байтак кына методик хезмәтләр авторы, күпсанлы милли укытучы кадрлар остазы Нургали Сибгатулла улы Надиев та күренекле урын тота.

Мәшһүр педагог 1882 елның 20 августында Саратов губернасындагы Сөләй авылында туган. (1940 елның июнендә вафат була). Башлангыч белемне әти-әнисеннән һәм күрше Карлыган авылы мәктәбендә ала. Шуннан соң Дома һәм Пәлдәнгә мәдрәсәләрендә укый. 1894 елда 12 яшьлек Нургалине атасы Казандагы "Касыймия" мәдрәсәсенә китереп бирә. Анда җиде ел укыганнан соң, үзенең белемен киңәйтү өчен, Нургали "Учительская школа"га укырга керә. Ул вакытта анда милләтебезнең Х. Ямашев, Г. Коләхмәтов, Г. Исхакый кебек алдынгы яшьләре дә укый. Н. Надиев алар белән якыннан аралаша. Әлеге мәктәпне 1904 елда тәмамлагач, Уфа губернасына укытучы булып китә. Шундагы татар мәктәпләрендә тугыз ел эшләгәннән соң, тәҗрибәле педагогны Оренбургка земство карамагындагы гимназия әзерләү мәктәбенә эшкә чакыралар (Анда гимназиягә, башлыча, татар балаларын әзерләгәннәр).

Октябрь революциясен Н. С. Надиев Оренбургта каршылый. Мәгариф эшен җайга салуда актив катнаша. 1918 елда яңа ачылган Татар халык мәгарифе институтына директор итеп билгеләнә.

Биредә җиде ел эшләгәннән соң, Татарстан Мәгариф Халык Комиссариаты чакыруы буенча Казанга килә һәм гомеренең ахырына кадәр шунда яши.

Казанда ул башта — татар педагогия техникумында уку-укыту эшләре бүлеге мөдире, аннары — Татарстан Мәгариф Халык Комиссариаты каршында Академик Үзәк рәисе урынбасары, ә 30 нчы елларда Казан педагогия институтының педагогика кафедрасында — доцент, ә ахырда Татар фәнни-тикшеренү институтында өлкән гыйльми хезмәткәр вазифаларын башкара.

Н. С. Надиев педагогика-методика һәм дидактикага караган байтак кына фәнни хезмәтләр калдыра. Шундыйлардан аның "Мәктәп тәртибе мәсьәләләре" (К., 1928), "Мәктәп эшен проектлар методы буенча оештыру" (К., 1930), "Мәдәният эшенең бердәм планы һәм халык мәгарифе системасы" (К., 1931) кебек хезмәтләрен күрсәтергә мөмкин. Болардан тыш, ул русча хезмәтләрне татарчага тәрҗемә итү өлкәсендә дә эшли. Мәсәлән, Г. Бусыгин һәм М. Озеровның "Икмәк уңышы өчен көрәштә укучыларның роле" дигән хезмәтен, шулай ук "Мәктәпкәчә учреждениеләрдә тәрбия эшен ничек оештырырга", "Башлангыч мәктәптә эшнең сыйфаты" кебек мәкаләләрне татар теленә тәрҗемә итеп чыгарган Н. С. Надиев үзенең уй-фикерләре белән газета-журналлар аша да бик теләп уртаклашкан. 1910 елдан башлап, "Шура", "Мәктәп", "Мөгаллим", соңрак "Мәгариф" һәм "Просвещение и жизнь" журналларында үзенең күпсанлы фәнни-педагогик мәкаләләре белән актив катнаша.

Академик Үзәктә эшләгәндә күренекле педагог дәреслекләр һәм кулланмалар төзүгә, аларның сыйфатына җитди әһәмият бирә, һәм авторлар алдына мөһим таләпләр куя. Шундыйлардан, мәсәлән, аныңча, дәреслек төзүче мәктәпне һәм тормышны яхшы белергә тиеш, ә дәреслекнең үзе исә халыкның тормышын дөрес чагылдырырга, баланың милли, мәдәни, яшь һәм индивидуаль үзенчәлекләрен искә алырга, аңа политехник белем һәм күнекмә бирүгә юнәлдерелгән булырга тиеш. Күренә ки, таләпләр хәзер дә искермәгән.

Гомумән, Н. С. Надиевның хезмәтләрендәге идеяләр бүген дә әһәмиятен югалтмаган, уку-укыту эшен тагын да камилләштерүгә уңышлы хезмәт итә ала.

Вопросы для самоконтроля.

1. В чем заключается возникновение и развитие народной педагогики? Идеология гуманизма — главная особенность народной педагогики?

2. Что можно сказать о народной педагогики как исторически сложившиеся и передаваемые из поколения в поколение идеи, мысли, традиции, обычаи, порядки, этикет, природа и духовное начало народных воспитательных традиций?

Задания для практики.

1. Составьте кодекс нравственных принципов гражданина.
2. Охарактеризуйте направления народной дипломатии в их основных чертах.
3. События-символы, личности-символы. Опишите их влияние.
4. Народный этикет. Каков он? Проблемы его возрождения.
5. Скажите, чему можно научиться у татаров?
6. Объясните, что интересного в горском этикете?
7. Игры моего детства и моих предков. Сравните.
8. Подберите тесты, позволяющие выявить знания и отношения ребенка к общечеловеческим ценностям.

Глоссарий по теме 4.

Воспитание нравственное — формирование нравственных отношений, способности к их совершенствованию и умений поступать с учетом общественных требований и норм, прочной системы привычного, повседневного морального поведения. **Воспитание политическое** — формирование у учащихся политического сознания, отражающего отношения между государствами, нациями, партиями, и умений разбираться в них с духовно-нравственных и этических позиций. Осуществляется на принципах объективности, вариативности, свободы выбора позиции и оценок в границах общечеловеческих ценностей. **Воспитание половое** — систематическое, сознательно планируемое и осуществляемое воздействие на формирование полового сознания и поведения детей, подготовка их к семейной жизни. **Воспитание правовое** — процесс формирования правовой культуры и правового поведения, заключающийся в осуществлении правового всеобуча, преодолении правового нигилизма, формировании законопослушного поведения.

Воспитание трудовое — совместная деятельность воспитателя и воспитанников, направленная на развитие у последних общетрудовых умений и способностей, психол. готовности к труду, формирование ответственного отношения к труду и его продуктам, на сознательный выбор профессии. Путь В. т. — включение школьника в полную структуру труда: его планирование, организацию, осуществление, контроль, оценку.

Воспитание умственное — формирование интеллектуальной культуры, познавательных мотивов, умственных сил, мышления, мировоззрения и интеллектуальной свободы личности. **Воспитание физическое**— система совершенствования человека,

направленная на физическое развитие, укрепление здоровья, обеспечение высокой работоспособности и выработку потребности в постоянном физическом самосовершенствовании. **Воспитание художественное** —.формирование у воспитанников способности чувствовать, понимать, оценивать, любить искусство, наслаждаться им, развитие потребностей в художественно-творческой деятельности и создании эстетических ценностей. **Воспитание экологическое** — целенаправленное развитие у подрастающего поколения высокой экологической культуры, включающей в себя знания о природе и гуманное, ответственное отношение к ней как к наивысшей национальной и общечеловеческой ценности.

Воспитание экономическое — целенаправленное взаимодействие воспитателей и воспитанников, направленное на формирование у последних знаний, умений и навыков, потребностей, интересов и стиля мышления, соответствующих природе, принципам и нормам рационального хозяйствования и организации производства, распределения и потребления.

Воспитание эстетическое — целенаправленное взаимодействие воспитателей и воспитанников, способствующее выработке и совершенствованию в подрастающем человеке способности воспринимать, правильно понимать, ценить и создавать прекрасное в жизни и искусстве, активно участвовать в творчестве, созидании по законам красоты.

Этика педагогическая - составная часть этики, отражающая специфику функционирования морали (нравственности) в условиях целостного пед. процесса; наука о разных аспектах нравственной деятельности учителя. Предметом Э. п. являются закономерности проявления морали в сознании, поведении, отношениях и деятельности педагога.

Использованные информационные ресурсы.

1. Ахияров К.Ш. Народные традиции в трудовой подготовке молодежи. Монография. - Нижнекамск: Изд-во НМИ «Чишмэ». 2001. - 207 с. http://nauka-pedagogika.com/

2. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учебник для студентов средних и высших пед. учеб. зав. - М: Академия, 1999. - 168 с. http://www.studmed.ru/

3. Нигматов З.Г. Гуманистические основы педагогики: Учебн. пособие: М.: Высш. шк., 2004. – 400 с. http://www.alib.ru/

4. Закирова К.В., Кадыйрова Р.Э., Низамов Р.А. Гаилэдэ һэм балалар бакчасында эхлак тэрбиясе. - Казан: Мэгариф, 1999. - 224 б. http://www.tatknigafund.ru/

5. Кукушкин В.С. Этнопедагогика. Учебное пособие. - М.: Изд-во МИСИ; Воронеж: Изд-во НПО «Модек», 2002. - 304 с. http://lib.mgppu.ru/

6. Каюм Насыри. Книга о воспитании. - Казань: Татарское книжное издательство, 1994. http://www.tatknigafund.ru/

7. Хузиахметов А.Н. Уроки воспитания (на татарском языке). - Казань, 1998. - 204 б. http://www.tatknigafund.ru/

8. http://www.school2100.ru/regions/regions_main.html

9. http://www.obruch.msk.ru